

Szegedi József Attila Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

AZ ALFÖLD SZARMATAKORÁNAK ALKONYA

Kísérlet a legkésőbbi leletanyag elkülönítésére

Szeged környéki temetők vizsgálata alapján.

/Bölcsészdoktori értekezés./

Készítette: Vörös Gabriella
régész

S z e g e d , 1 9 8 4 .

TARTALOMJEGYZÉK: I. kötet

I. BEVEZETŐ	4.
II. A FELDOLGOZOTT TEMETŐ- ÉS SÍRLELETEK A DÉLAI- FÖLDRŐL	
II/A. Későszarmata temető Sándárfalva-Eperjesen.	7.
A sírok leírása.	10.
II/B. Sírleletek a Szeged-kiskundorozsmai Kenyér- váró halomról.	34.
II/C. A Szeged-szőregi homokbánya két temetkezése.	37.
III. A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK JELLEMZŐI ÉS A LELET- ANYAG RÖVID ÉRTÉKELÉSE	
Koporsós temetkezések.	44.
Bolygatások és sírrablások	47.
A leletanyag rövid értékelése.	48.
A férfiak öve	49.
Ékszerek.	58.
Üvegpocharak	65.
IV. A KÖRÁRKOS-HALMOS TEMETKEZÉSI SZOKÁS NYOMAI AZ ALFÖLDI SZARMATÁKNÁL	67.
V. KÉSŐSZARMATAKORI FEGYVEREK AZ ALFÖLDÖN	80.
Az anyaggyűjtés szempontjai és eredményei.	97.
A felgyűjtött adatok jellege	98.
Az adatok összevetése és értékelése	
1. A sírok tájolása	99.
2. A csontvázak helyzete, állapota	100.
3. Fegyvertípusok	102.
- a lándzsák	104.
- a kard	105.
- az íj	109.
- a pajzs	110.
VI. ÖSSZEFOGLALÁS	112.
J e g y z e t e k	121.
I d é z e t t i r o d a l o m	143.

K É P E K É S T Á B L Á K J E G Y Z É K E : II. kötet

1. kép: Térkép a Sándorfalva-eperjesi, Szeged-Kiskundorozsma kenyérváró halmi és a Szeged-Szőregi homokbánya lelőhelyek fekvéséről.
2. kép: A Sándorfalva-eperjesi telep és temető helyszínrajza.
3. kép: A Sándorfalva-eperjesi temető térképe.
4. kép: Légifelvételek a feltárt Sándorfalva-eperjesi temetőről.
5. kép: Sándorfalva-Eperjes-Ívótavak 1. sír felszínrajza.
- 6-15.k: Sándorfalva-Eperjes-Ívótavak 1-10. sírrajzok.
16. kép: A Szeged-Szőreg homokbánya 39. sírjának rajza.
17. kép: Koporsókapocs töredékek a 39. sírban /fénykép/ .
18. kép: Övrekonstrukció a Szeged-Szőreg homokbánya 39. férfisír leletei alapján.
19. kép: Hódmezővásárhely-Kopáncs-Csárpateleki út 3. sír rajza és leletei.
20. kép: A körárkos-halmos sírok elterjedésének vázlata.
21. kép: A későszarmata fegyverek elterjedésének vázlata.
22. kép: Táblázat a fegyveres férfisírok adatairól.
23. kép: Az Alföld települési viszonyai az 5. század második felétől.

- - - - + + + + - - - -

- I-X. tábla: A Sándorfalva-Eperjes-Ívótavak temető leletei.
- XI-XVII. t: A Szeged-Kiskundorozsma-Kenyérváró halmi leletek.
- XVIII-XX,t: A Szeged-Szőreg homokbánya lelőhely két temetkezésének leletei.

I. B E V E Z E T Ó

Nehézségek egész sorával kell szembenéznie annak, aki az Alföld 4-6. századi történetének kutatására vállalkozik. Ez az idő^{sz}ak a történeti események logikája szerint az alábbi részekre osztható: - a római kor vége /kb. 420-ig/, - a hun korszak, vagy Attila kor /kb. 420-454/, - a gepida királyság időszaka /454-56/. A régészeti leletek zöme sajnos nem köthető ezekhez a világos és egyértelmű korszakhatárokhoz. Főként a római és a hun korszak megoldatlan időrendi és etnikai problémáktól terhes.

Delgozatunkban kizárólag a korszak szarmatáinak régészeti emlékeivel kívánunk foglalkozni, elsődleges célunk legkésőbbi leletanyaguk elkülönítése lesz.

A 4. és a 6. század utolsó harmada közötti időszak legtöbb gondot okozó része kétséget kizáróan az ún. hunkor. A régészeti kutatás az Alföld hunkorával mint időbeli intervallummal foglalkozott - - noha majd minden kutató másként határozta meg a kezdetét -, nagyjából a 4. század utolsó harmadától az 5. század közepéig számították.¹ Ugyanebbe az időszakra sorolták a legkésőbbi szarmatákat is, bár találni utalásokat, miszerint az Alföld bizonyos részein a hun birodalom bukása után is megtalálhatók csoportjaik.² A közelmúltban örövendetesen megsza-peredett a hunkorral foglalkozó feldolgozások száma.

Mindezek dacára még ma sem lehet körülhatárolni se leletanyagban, se időben, de a leletek etnikai hovatartozása sem dönthető el minden esetben. ³ Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a hunkor mint időszak csak történetileg indokolt kb. 420 és 454 között, amikor a hunok központja valahol az Alföld déli vidékén lehetett, és az egész alföldi terület tényleges fennhatóságuk alá tartozott. Ez az időszak Attila uralmáa is nagyjából egybeesik, így indokoltabbnak tűnik a szűkebb jelentésű pontosabb "Attila-kor" elnevezést használnunk. ⁴ A szarmaták legkésőbbi leletanyaga nem sorolható sem a történeti, sem a hagyományos régészeti szempontból értelmezett hunkor időhatárai közé. Elsősorban azért, mert biztosan túléltek a hun uralom végét, másképp pedig a hunok délalföldi megjelenésével sem leletanyagukban, sem történetükben nem játszódtott le olyan változás, ami szükségessé és indokoltá tenné egy új korszakhatár megvonását.

A kutatás a szarmaták legkésőbbi jelenlétét a Tápé-malajdoki ⁵ és a csongrádi csoportban ⁶ mutatta ki. Ismerünk "tisztá" ún. hunkori későszarmata lelőhelyeket is, melyek a helyi későszarmata népesség továbbélését bizonyítanak az 5. században. ⁷ Az Alföld 4. század végétől az 5. század közepéig korhatá-

rozott leletanyagában /ezen szinte kizárólag temetőket, illetve sírleleteket kell értenünk!/ a korábbi időszakhoz képest új vonások jelentek meg: idegen ún. germán jellegű anyag valamint a különböző fajtájú és típusú fegyverek. Az újabb kutatások fényében egyre valószínűbbé lesz, hogy ezek a temetkezések olyan etnikai csoportokat takarnak, melyek a jelzett időszakban telepednek le - mint látni fogjuk - elsősorban a Duna-Tisza közén.⁸ Megjelenésükben szerepe lehetett a hunok 4. század végi gyors nyugati terjeszkedésének is. A kérdés, hogy ezt a leletanyagot el lehet-e bizon-
különytetni, lehet-e etnikumhoz kötni, és ha igen, melyikhez.

1981 tavasszán a Szegedhez közel eső Sándorfalva község Eperjes nevű határrészén 11 sírból álló temetőt tártunk fel.⁹ /1. kép/ A sírok közül hetet övezett árok. A leletanyag nagyon sok szállal kötődik mind a Tápé-malajdoki, mind a csongrádi csoportokhoz. A sírok körülárolásának szokása alapján a temető népességét egyértelműen a szarmata etnikumhoz sorolhatjuk. A lelőhely jelentőségét növeli, hogy megtaláltuk és feltártuk a temetőhöz tartozó települést is.¹⁰ A temető elemzésének két legfontosabb szempontja a körárkos-halmos temetkezési ritus, valamint a fegyverek sírba helyezésének szoká-

sa. Mára az anyaggyűjtésünkben teljességre nem tudtunk törekedni, e két szempont szerint válogattunk a rendelkezésre álló alföldi lelőhelyek közül. ¹¹ Anyagleíró fejezetünkben szerepel még két olyan lelőhely anyaga is, amelyek mindezülig közületlenek voltak, beleillenek a korszakba, és valamilyen módon kötődnek a sándorfalvi temetőhöz /Szeged-Kiskundorozsma-kenyérvári halom és Szeged-Szőreg-homokbánya/.

II. A FELDOLGOZOTT TEMETŐ- ÉS SÍRLELETEK

A DÉLALFÖLDRŐL

II/A. Későszarmata temető Sándorfalva-Eperjesen

12

A lelőhely a Tisza jobbparti árterének szomszédságában a Gyevi Fertő szikes tavából kiemelkedő félköríves sziget legmagasabb részén helyezkedik el.

/2. kép/ A sírfoltok akkor tűntek elő, amikor a több négyzetkilométeres határrészen a felső humuszréteget eltávolították, hogy az új mesterséges halastó fenekét kialakítsák.

Az árkokkal körülvett és az árok nélküli temetkezések K-Ny irányú sirsorokat alkotnak. /3-4. kép/ A 11 sír közül hetet övezett árok, az egyik árkon be-

lülközépen egy férfi, két oldalán egy-egy fiúgyermek sírja helyezkedett el, míg a többi négy árkon belül csak egy-egy sír volt. A körárkok pontos adatait a sírleírásoknál adjuk meg. Megfigyeléseinket - melyek lényegében majd minden esetben azonosak voltak - az alábbiakban foglaljuk össze.

Az árkok külső átmérője 11-14 méter közötti, szélességük pedig 2 méter körüli volt a nyelés szintjén. Mélységük változó, közös jellemzőjük, hogy a sírt mindig mélyebbre ásták, mint a kerítő árkot. Tekintetbe véve az ásatást közvetlenül megelőző időszakban lehordott átlagosan 1 méteres réteget, az általunk megfigyelt 0,2-1,2 méter mély árkok eredetileg 1,5-2,0 méteresek lehettek. Mivel a körárkok a nyelés szintjén csaknem érintették egymást, a közel egyidőben kitermelt földet csak az árkokon belül halmozhatták föl. A leletek együttlésége bizonyossá teszi a temetkezések egyidejűségét, így az újabb sírok árkolásakor a szomszédos korábbinak még feltehetően ép, vagy csak kevésbé erodált részűje lehetett. Az árkok szorosan egymás mellett egy vonalban helyezkednek el, a felszínen csaknem áthatva egymást, ezért a külső oldaluknak eredetileg igen meredélyesen kellett ívelniük a felszínig. Ezt igazolja a 8. sírt övező árok metézete, ahol jól megfi-

gyelhető a belső lankás és a külső meredek rész-
oldal metszetvonala. Az árkok nyitottak voltak,
a bemosott iszapcsíkok jól látszanak valamennyi
metszetében. Az is megfigyelhető, hogy a sárga a-
gyagcsíkok a belső részoldalakon vastagabbak, míg
a külsőkön egységes fekete színű a betöltés. Ez is
azzal magyarázható, hogy a belső oldalakon a sír
fölé hányt halom tetejéről lemosódó agyag színezte
a rétegeket, míg a külső oldalakon csak a háborítat-
lan fekete humusztakaró eróziója következtében ke-
rült fekete bemosódás az árok szelvényébe. Minden
körárkok DKK-i tájolású ívpontján, a halottak fej fe-
lőli oldalán egy rövidke szakaszon nem mélyítették
le az árkot. Érdekes módon a lekerekített árokvégek
kiszélesednek, és jóval mélyebbek is, valószínű, hogy
így pótolták a "bejárat" kihagyása miatt a halom be-
járatí részén hiányzó földmennyiséget. A sírhalmok
csak ezáltal lehettek minden oldalról egyenletesek,
szépen ívelők. A bejárat szerepére azok az állat-
csontok és hamus feltok utalnak, amelyeket máshol -
- szerencsésebb talaj- és éghajlati viszonyoknak kö-
szönhetően - a megmaradt, ma is domborodó halmokban
leltek.¹³ Az árkok metszetei mindenütt ívelt aljú-
ak, csak az 1. sírhoz tartozó árokban figyeltünk meg
lépcsős metszetű szerkezetet. A 2-3-4. sírokhoz tar-

tozó közös árok alján négy mélyedést bontottunk ki, de átmérőjük és mélységük nem indokolja, hogy ezeket cölöplyukakként értelmezzük / ϕ : 18 cm, m: 10 cm; ϕ : 20 cm, m: 4 cm; ϕ : 10 cm, m: 7 cm; ϕ : 20 cm, m: 12 cm; /. Az árkok teljes kibontásakor derült ki, hogy egymást érintő teknőszerű mélyedések füzéréből állnak össze, melyek lamellászerűen osztják részekre az árokíveket. Az árkok aljának ilyen kialakítása a munka menetére, és módjára utal: a kört több ívdarabra osztva egyszerre többen ásták ki. A cél nyilván nem az árok aljának egyenletes kiképzése, hanem a halom gondos elkészítése volt.

A sírok leírása

1. sír és körárka: /5-6. kép/

A sírgödör nagyméretű, lekerekített sarkú téglalap alakú. Méretei: 280x130 cm, m: 45 cm. Nyelésakor a sír déli felét bolygató beásás miatt nem tudtunk értelmezni minden elszíneződést. Bontás közben derült ki, hogy a halottat egyhón ívelt oldalú, a lábak felé szűkülő koporsóba fektették. /Mérete: 235x55 cm, m: 18 cm/. /5.kép/ A sírban felnőtt férfi erősen bolygatott vázát bontottuk ki.

Eredeti helyzetben csak az alsó lábszárcsontok maradtak, a csontváz többi része egy halomban a sír déli, fej felőli részén volt. A leletek legtöbbször a belygatott csontok között találtuk meg. A sírgödör tájolása: DDK-ÉÉNy $150-330^{\circ}$.

A körérok méretei: külső ϕ : 12,5 m, belső ϕ : 9,5-10,0 m. Mélysége szabályosan változó: a bejárat két oldalán 55-60 cm, a szemközti ÉÉNy-i íves szakaszon 10-20 cm, a közbúlsó íves szakaszokon egyenletesen lejtős. A kerület mentén 8 külön álló, tektonszerűen kivájt mélyedést különítettünk el. Az 1. sír tengelyközéppontjához képest a körérok excentrikusan, KKK-felé "eltolva" helyezkedik el. A bejárat két oldalán záródó árokvégek legmélyebb zugaiban lehetett csak találni kevés jellegtelen szarmatakorai kerámiatöredéket és állatcsontot.

Leletek:

1. A sír déli végében aránylag nagyméretű, egyenletes szélességű vastárgy került elő. Mindkét vége törött, erősen korrodálódott, ezért funkcióját nem tudjuk meghatározni. Ugy tűnik, hogy egyik oldala éles volt és vége az éles oldal felé görbülő. Talán ez a hegye volt a szokatlanul nagy és formájú vágóeszköznek. Méretei: h: 16 cm, sz: 2,5-2,7 cm.

/II.t.9./

2. A csontok között kétélű kard pengéjének töredékeit bontottuk ki, felületükön konzerválódott farostmaradványokkal. A fegyvert eredetileg a halott bal oldalához helyezték, a hegye körülbelül a térdéig ért. Ezen a részen találtuk meg ugyanis a kard 70 cm hosszú lenyomatát, eredeti helyzetében maradt meg egy kb. 15 cm-es darabja is.

3. Egyélű, egyenes hátú, középső nyéltüskéjű vaskés az összedobált csontok között. A penge nyél felőli vége sapkaszzerűen ráhajlik a fanyélre, így következtetni tudunk a nyél vastagságára is. Metszete ovális, $\varnothing$ 1,5-2,2 cm, további méretei: h: 11,2 cm, nyéltüske h: 5,8 cm, penge sz: 2,0 cm. /I.t.7./

4. A csontok között bronz T-fibula kezdetleges sima hagymafejjel. Tője vas, a kengyel keresztmetszete téglalap alakú. A láb vége törött. Méretei: h: 5,6 cm. /I.t.1./

5. Oldalt lehajlított lábú kéttagú, alsó ívvezetésű bronz fibula. Kengyele félkör metszetű, a spirál stiftjének a végét kis gomb zárta le. /Az egyik letörött./ Töredékes, erősen korrodálódott. Mérete: h: kb. 5,5 cm. /I.t.2./

6. A derék jobb oldalának megfelelő helyen, a sír alján - talán eredeti helyzetben - bronzcsat feküdt. A csatkarika ovális, középső részén megvasta-

godik, kerek átmetszetű, üntött. A csattest négyszet alakú, az övre való rögzítést a négy sarokban elhelyezkedő, félgömbfejű nittszegek szolgálják. Méretei: a csatfej: 1,3x3,6 cm, csattest: 3,0x3,0 cm. /I.t.3./

7. A derék bal oldalának megfelelő helyen, a kard lenyomata mellett, a sírfenéken négyszegletes alakú vascsat. Méretei: 2,1x2,5 cm. /I.t.4./

8. Elsősorban az öv tájékán kerültek elő azok az ólomveretek, melyek az 5. sír in situ darabjai alapján az öv tartozékai voltak. Egytől egyig töredékes darabok, eredeti méretüket nem ismerjük. /II.t.1-4./ Felerősítésük módja érdekes: az ólomba kis "U" alakú bronzhuzalokat applikáltak. Egyetlen ép példányuk is előkerült, 2,3 cm hosszú, felhajló két vége 0,4 cm-es. /II.t.5./ Egy másik "U" alakú huzalocaka, melynek teljes hosszát szintén megmérhettük, viszont csak 1,4 cm hosszú volt. /II.t.6./ Ebből tudjuk, hogy kisebb méretű veretek is előfordultak.

9. A bolygatott csontok között bonthattunk ki egy széles pengéjű, egyéldű, egyenes hátú, felső nyél-tuskés kést. A nyélen két széles pánt nyoma látható, az egyikén megmaradt a rögzítést szolgáló nittszeg is.

Feltehetően a vasnyelet valamilyen szerves anyaggal borították, majd azt pántokkal rögzítették. A penge egyenes, a hegye hiányzik. Méretei: a nyél h: 10,5 cm, a penge h: 8,7 cm, a penge sz: 2,6 cm. /I.t.6./

10. A sír földjéből egy halványzöld színű vékonyfalú légbuborékos üveg pohár oldaltüredékei kerültek elő. Ovális becsiszolások sora díszíti. Mérete: rekonstruált szá: 7,4 cm, /I.t.8./

11. A bolygatott földből erősen kopott 1. századi római ezüst denár került elő. ¹⁴

2. sír, valamint a 3. és 4. sírokkal közös
körárka: /7. kép/

Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör, déli vége csaknem félkör alakú. Méretei: 260x110 cm, mélysége: 20 cm. A sírban háton fekvő, nyújtott helyzetű, mellékletei alapján fiúgyermek /10 év körüli/ bolygatatlan váza feküdt. A koponya a jobb oldalára fordulva, összenyomódva fekszik, a karok a törzs mellett nyújtottan helyezkednek el. A lábfejek hiányoznak, a csontok igen rossz megtartásúak. Tájolása: DDK-ÉÉNy 161-431°.

A körárok méretei: külső ϕ : 10,5 - 11,0 m, belső ϕ : 9,0 - 9,5 m, mélysége a bejárat két oldalánál: 30-35 cm, az oldalsó íveken: 10-15 cm.

A szemközti oldalon az árok É-i ívét csak nyomokban tudtuk megfigyelni, így mélysége nem is volt mérhető. A 2. képen jól látható, hogy ez a körárok volt a sziget gerincvonalán, ebből nyestek le a legtöbbet, így a belső szerkezetét már zavartalanul nem tudtuk megfigyelni, hiszen ilyen mélységben elnyesték az árok fenekét. Ezen a körárkon belül helyezkedik el még a 3. és 4. sír is, melyek közül a 3. sír tengely középpontjára vonatkozóan centrikus a körárok is.

Leletek:

1. A bal medence fölött az alkarcsont mellett ovális vascsat feküdt. Nagyon rossz állapotban volt, felszedéskor csak az egyik felét tudtuk megmenteni. A rajzon a restaurálás előtti állapotát rögzítettük. Méretei: 4,0x3,0 cm. /II.t.10./

2. A bal medence és a combcsont forgója között apró ovális vascsat feküdt. A vaspecsek téglalap átmetszetű, a vége letörött, a másik oldalon a karikára hajlítva van rögzítve. A csatkarika közepén megvastagodik, kör átmetszetű huzalból készült. Mérete: 1,4x1,8 cm. /III.t.1./

3. A két kulcscsont között ismeretlen rendeltetésű vastárgy /fibula ?/ apró töredékeinek erősen korrodálódott maradványai voltak.

4. A jobb alkarcsont mellett értelmezhetetlen falenyomatos apró vastörödékek.

3. sír: /8. kép/

Nagyméretű, lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör. Északi vége felé enyhén szűkül. Méretei: 280x130 cm, mélysége: 45 cm. A sír bolygatott volt, a lefelé szűkülő rablóakna ovális, sötét feltjét már nyeléskor megfigyeltük. A koporsó vonala a sír fe- neke fölött 18-20 cm-re jelentkezett. Mint kiderült, a sírgödör alakja igazodott a koporsó lábak felé kes- kenyedő lekerekített sarkú fordított trapézszerű for- májához. Mérete: 223-78 cm. A koporsó teljes szé- lességében, valamint az oldalain lilásszürke szerves anyagnaradványokat találtunk. A sírban nyújtott hely- zetű, háton fekvő férfi bolygatott vázát bontottuk ki. A rablóakna a mellkasra irányult, a medencétől lefe- lé a csontok az eredeti helyükön maradtak. Tájolása: BDK-ÉÉNY 154-384°. A sír körárka közös a 2. és a 4. sírokéval, leírását a 2. sírnál adtuk meg.

Leletek:

1. A váz bal oldalán a koponya felé köpűs vas- lándzsa feküdt, a felső test bolygatása ellenére ere- deti helyzetben maradt. Köpűje nyújtott kúp alakú,

belsejében jól látszanak a fanyél rostjainak lenyomatái. Pengeje alsó harmadában kiszélesedik, a hegye letörött. Egyik lapján él fut, emiatt átmetszete lapos háromszög formájú. Méretei: h: 26,8 cm, köpü h: 8,2 cm, ϕ : 2,0 cm, penge sz: 2,0 cm.

/III.t.9./

2. A mellkas bal oldalán a bolygatott állkapocs alatt kéttagú bronz fibula spiráljának és tűjének kis töredéke feküdt. A spirál stiftjét vasból készítették, végeit félgömb alakú bronz gombokkal zárták le. Feltételezzük, hogy a fibula kengyelének töredékei a sír földjében talált három apró bronz darabcska. Méretei: h: 2,2 cm, /III.t.6./

3. A tarkónak megfelelő helyen a sír alján lapos kődarabot leltünk. Bontása közben derült ki, hogy teljes vastagságával a szűz agyag altalajba nyomták. Anyaga réti mészkő, vagyis darázs-kő. Méretei: 10x8x8 cm. /III.t.8./

4. A jobb medencelapát fölött félig a bolygatott csontok alá csúszva bronz csatot leltünk. A csatkarika közepén megvastagodik, kör átmetszetű, pecke a karikára hajlik. Kettős szíjszorító lemezének felső része nyújtott trapéz alakú, az alsó jóval rövidebb és

téglalap formájú. Felerősítését négy nittszeg szolgálja, egyiken megmaradt a félgömbfejű szegecs is. Méretei: teljes h: 7,3 cm, felső szíjszorító lemez h: 5,3 cm, az alsó h: 1,9 cm, a csat-fej: 2,5-3,0 cm. /III.t.2./

5. A jobb medencelapáton ún. sasszeg feküdt, szárnyai nem voltak széthajtva. Méretei: h: 1,7 cm, ϕ : 0,6 cm. /III.t.5./

6. A csigolyák alá becsúsztatva, majdnem a 4. sz. bronzcsat-melléklet folytatásaként, vele egy vonalban kisebb bronzcsat feküdt. Egyik oldalát vasrossal vonta be. A csatfej ovális, közepén megvastagodik, átmetszete négyzetes. A kettős szíjszorító lemez azonos hosszúságú, nyújtott trapéz alakú. A felerősítést ebben az esetben is félgömbös fejű nittszegek szolgálták. Méretei: h: 6,9 cm, karika: 1,5-1,8 cm. /III.t.3./

7. A bal medence alatti részen egy 8x18 cm-es felületen összefüggő rozsdafoltot találtunk. Restauráláskor derült ki, hogy a szinte teljesen elmállott vastárgyak között egy vasoxid által konzervált fa nyéldarab maradt meg. Valószínűleg egy vaskéshez tartozhatott. Méretei: h: 1,4 cm, sz: 1,2 cm. /III.t.4./

8. Ugyancsak a bal medence alól került elő egy vaspántocaka.töredéke. Méretei: h: 1,5 cm, sz: 0,4 cm. /III.t.7./ Ugyanonnán való egy másik vékony, ívelt vastöredék is. Méretei: h: 2,0 cm, sz: 1,3 cm.

4. sír: /9. kép/

Nagyméretű, szabálytalan téglalap alakú sírgödör. Méretei: 245x110 cm, mélysége: 15 cm. A sírban a hátára fektetett, nyújtott helyzetű, 14-16 év körüli - a mellékletei alapján - fiúgyermek vázát bontottuk ki. A sír bolygatatlan volt, a váz jobb oldalához tartozó néhány csont /medence, alkar, és combcsont/ elmozdulásának állatjárás lehetett az oka. A csontok alatt nagy foltokban szürkés-lilas színű szerves anyagmaradványokat találtunk. A sír foltján belül egy sötétebb elszíneződést is megfigyelhettünk, de csak a fej felőli DDK-i oldalon. Itt egy "L" alakú rövid szakaszon szépen elvált a két különböző színű betöltés. Szélei a DDK-i sírfaltól 20 cm-re, a Ny-i faltól 40 cm-re rajzolódtak ki. A sírfelt lábánál a keleti, hosszanti oldalfaltól 23 cm-re lehetett megvonni a koporsó ülést. A részlet-adatokból mintegy 55 cm széles koporsóra lehet tehát következtetni. Tájolása: DDK-ÉNy 150-130°. A sír körárka közös 2. és 3. sí-

rokéval, leírását a 2. sírnál adtuk meg.

Leletek:

1. A mellkas bal oldalán a bordák közé becsúszva oldalt lehajlított lábú, kéttagú, alsó ívvezetésű bronz fibulát leltünk. A levegőre kerülve sajnos darabjaira esett szét. /IV.t.2./

2. A bal medencelapáton, félig az alkarcsontok fölött, ovális csatkarikájú, téglalap alakú szíjszorítóval ellátott vaseset feküdt. A pecék tagolt, a vége elvékonyodik. Méretei: csatfej: 1,9-3,3 cm, szíjszorító lemez: 1,6x2,5 cm. /IV.t.1./

3. A bal lábfej alatt apró darabjaira szétesett tálkát bontottunk ki. Félgömb alakú, pereme enyhén behúzott, legömbölyített, egyenletes vastagságú. Jól iszapolt anyagú, korongon készült. Fekete színű, külső oldalán a fényezés nyomai fedezhetők fel. Méretei: pá: 13,4 cm, fá: 4,4 cm, m: kb. 6 cm. /V.t.1./

5 sír és körárka: /10. kép/

A sír téglalap alakú, sarkai csaknem merőlegesek, gödre északi vége felé enyhén szélesedik. Méretei: 286x120 cm, mélysége: 25 cm. Már nyeléskor előrajzolódott a koporsó határozott vonala. A sír tengelyéhez képest kelet felé eltolódva helyezkedik

el. Méretei: 211x55 cm, mélysége 15 cm. A sírban hátára fektetett, nyújtott helyzetű férfi csontvázára leltünk. A mellkas bolygatott volt. A koponyát az alsó bordák vonalában találtuk meg, néhány csigolya és borda, valamint a bal kulcsesont is elmozdult a helyéről. A felkarok a törzs mellett párhuzamosan, a jobb alkar könyökben enyhén behajlítva feküdt. A csontok alatt összefüggően nagy felületeken lilás-szürke szerves anyagmaradványokat találtunk. Tájolása: DDK-ÉÉNy 157-337°.

A körárok méretei: külső ϕ : 11,0 m, belső ϕ : 8,5-9,0 m, mélysége folyamatosan változó: a DDK-1 bejárat két oldalán 35-40 cm, a kerület mentén alig 10-15 cm-nyi, melyet már itt-ott az árok fenekénél mélyebben megnyesett a gép, ezért az árok sem összefüggő. A teknőszerű mélyedések között így is hat önállót lehet elkülöníteni, és további egy vagy talán kettő még feltételezhető. Az árok keresztmetszetei különfélék: többnyire teknőszerűek, néhol "V" alakúak, egy helyen méhkas formában alávájt. Az árok fenekéről jellegtelen szürke szarmata kerámiatöredék került elő. A körárok az 5. sír tengelyközpontjára koncentrikus elhelyezéssel.

Leletek:

1. A váz baloldalán, a vállhoz helyezve, a bal kar alá félig becsúsztatva kétélű, nehéz vaskard feküdt. Markolata 9 cm hosszú, eredetileg fából készült, egyik oldala a vasoxid konzerváló hatása következtében bontás közben jól megfigyelhető volt. A markolat metszete ovális, ϕ : 5 cm. A kard egész felületét vastag rétegben borították a farostok, a hüvely konzerválódott maradványai. A hüvelytek 6 cm-rel túlnyúlik a kard hegyén, végét 2 cm széles egyenes vaspánt zárta le. Eredetileg is nagyon vékony és keskeny lehetett, mert felszedés közben szétemlott. Méretei: teljes h: 87 cm, penge sz: 5,5 cm. /VI.t.3-3/a./

2. Közvetlenül a kard markolata alatt a vasba oxidálódva bronz csatocskát találtunk. Az oválisforma, közepén megvastagodó tipushoz tartozik. Pecke hiányzott. Méretei: 0,9-1,6 cm. /VI.t.3/a./

3. Az öv tartozékai: az utolsó esigolya két oldalán egy-egy téglalap alakú, erősen töredezett ólomlapocskát leltünk. /V.t.4-5./ Ugyanilyen kettő került elő a bal combcsont belső oldalánál is, egymástól 13 cm-re. Az alsótól ugyancsak 13 cm-nyire egy kis szíjvéget találtunk. Két téglalap alakú bronz lemezből áll, felerősítését egy nittszeg szolgálta. Alsó felét egy ívelt bronz lapocska zárta le. A le-

mezek sűrűn bekarcolt vonalakkal rovátkoltak. Méretei: 2,3x1,3 cm, vastagsága: 0,4 cm. /V.t.2./
Az ólomlemezek méreteit nem tudtuk pontosan meghatározni, mert felaszedés közben apró darabokra estek szét. Szélességük állandó: 1,5 cm, hosszuk minden esetben nagyobb volt 2,8 cm-nél.

Az övhöz tartozhatott az előbbieken kívül még egy apró bronzcsat is. A pecke hiányzott, a csatfej közepén megvastagodó. Mérete: 1,6x1,6 cm.
/V.t.6./

4. A jobb medencelapát alatt találtuk meg az övhöz tartozó bronz csatot. A csatkarika ovális, közepén megvastagodik, pecke a karikára hajlik. A felerősítést szolgáló szíjszorító részének csak kis töredéke maradt meg. Méretei: 2,7x1,6 cm.
/V.t.3./

5. A jobb medencén keresztben vaskés feküdt. Pengéje egyenes, nyéltüskéje hosszú, sok rajta a farostmaradvány. Méretei: h: 17,5 cm, a nyéltüske h: 5,8 cm, penge sz: 2,0 cm. /V.t.9./

6. A két lábfej között oldalára dőlve üveg poharat bontottunk ki. Külső oldalán egész felülete vastagon kormos volt. A pohár zöld színű, vastag falú, gömbölyű aljú, enyhén kúpos formájú,

lecsiszolt peremű. Anyagában igen sok az apró buborék. Pereme alatt kettős, néhol hármas, nagyon halvány, csiszolt, vízszintes vonalsor díszíti. A vonalsorok alatt három képzeletbeli gyűrű mentén vannak az ovaál becsiszolások, rendszertelen elosztásban. Méretei: m: 11,1 cm, ϕ : 7,0 cm, v: 0,2-0,3 cm. /IV.t.3./

6. sír: /11.kép/

Téglalap alakú, ívelten lekerekített sarkú sírgödör. Méretei: 269x100 cm, mélysége: 30 cm. A nyeléskor szépen előrajzolódó keskeny koporsó pontosan a sírgödör középvonalában helyezkedett el. Láb felőli végét nem tudtuk határozottan megrajzolni. Mérhető hossza: 172 cm, szélessége 50 cm. A sírban fiatal nő háton fekvő, nyújtott helyzetű vázát bontottuk ki. A csontok megtartása aránylag rossz, a váz bolygatatlan, néhány csontot állatjára mozdított ki a helyéről. A bal váll alatt és fölött, közvetlenül a csontokon lilás-szürke szerves anyagaradványokat találtunk. Vastag rétegben a jobb medence körül és fölött is megfigyelhettük.

Tájékoztató: DDK - E'ENY 154-334°

Leletek:

1. Bontás közben került elő egy rosszszerszűből készült, elhegyesedő végű, nyitott karika. Hat darabba törött. Mérete: ϕ : kb. 2 cm. /VI.t.6./

2. A bal felkarcsonton keresztben oldalt lehajlított lábú, alsó hurkolású bronz fibula feküdt. A tője letörött, a kengyel fej felőli része tagolt, a stift végein egy-egy gombbal záródik. Mérete: h: 3,1 cm. /VI.t.7./

3. A jobb felkarcsont belső oldala mellett nagyon aprócska, bronz drótból hajlított fibula /?/ került elő. A levegőn sajnos darabjaira esett szét, mérete, valamint erősen korrodált anyaga miatt restaurálni sem lehetett. Mérete: H. kb. 2 cm. /VI.t.5./

4. A mellkason különböző típusú gyöngyökből fűzött nyaklánc szétpergett darabjait bontottuk ki. A gyöngyök elhelyezkedése arra vallott, hogy a különböző típusúakat a nyaklánc középvonalára szimmetrikus rendben fűzték föl. Közepén két tagból álló piperekészlet kicsinyített mása lógott, egy kanál és egy felcsavart végű tű. Méreteik: h: 3,7 cm, 4,2 cm. /VII.t.6./ A gyöngyök mindegyik típusa párosan fordult elő. A piperekészlet két oldalán az alábbi rendben következnek: két korallgyöngy, balta alakú borostyán csüngőcske, kuboektaéder alakú karneolgyöngy, három korallgyöngy, kuboektaéder alakú karneolgyöngy és nyolc darab nyomott gömb alakú kék üveggyöngy. /VIII.t.3./

5-6. A karokon oválisra hajlított, nyitott bronz karperecpárra leltünk. Végeik megvastagodnak, átmetszetük ovális. A jobb karon levő darabokra törött /5./, a baloldali /6./ darabjaiból még restaurálható volt. Méreteik: ϕ : 6,6, cm. /V.t.7-8./

7. A bal medencelapát alatt mészkőgyöngy volt. Eredetileg hengeres lehetett, de a hosszú viseletből két oldala erősen megkopott. Furatát a vékony felfűző szál csepp alakúra koptatta. Méretei: h: 1,4 cm, ϕ : 1,3 cm. /VI.t.2./

8. A bal alkar végénél, hegyével a lába felé vas-kés feküdt. Alatta fekete, koromszerű szerves anyagot figyeltünk meg, talán a bőrtok maradványát. Az egyenes hátú, középső nyéltüskés kés nyelének fale nyomatait jól meg tudtuk figyelni. Méretei: h: 12,3 cm, nyéltüske h: 4,0 cm, penge sz: 1,8 cm. /VI.t.4./

9. A bal combesont külső oldala mellett, a kéz vonalában madáresontból készült tűtartót találtunk, benne vastúvel. Töredékes, rossz állapotú. Mérete: a töredékek rekonstrukciójával h: 6,8 cm. /VI.t.1./

10. A lábfejek előtt oldalára billenve összenyomódott edényt találtunk. Vörös színű, finom kidolgozású, korongon készült. Felületén agyagmáz bevonatot figyeltünk meg, amely csak foltokban maradt meg rajta.

Pereme enyhén duzzadt, nyaka cilindrikus, hasa nyomott gömb alakú és alacsony profilált talpon áll.

Méretei: p: 9,2 cm, f: 5,6 cm, m: 11,4 cm.

/VIII.t.7./

7. sír: /12. kép/

Gödre szabálytalan téglalap alakú, a déli végén csaknem derékszögű, az északon lekerekített sarkai vannak. Méretei: 254x90 cm, mélysége 16 cm. A sírban hátán fekvő férfi nyújtott helyzetű bolygatott váza feküdt. A jobb oldali hosszúcsontok, valamint a lábfejek eredeti helyzetükben maradtak, az összes többi csont bolygatott, sok hiányzik is. A váz közvetlenül a sír nyugati oldalfala mellett fekszik. A sír betöltésének anyaga kétfajta volt: a csontok alatt és környékén fekete, ugyanakkor a váz jobb oldala mellett 10 cm-nyire egyenes, határozott vonallal elvált egy világosabb, kevert betöltés. A sír rajzon szaggatott vonallal jeleztük a koporsó egyik, csak alig megfigyelhető oldalát. A nyeléskor a koporsó másik oldalát valószínűleg azért nem tudtuk megfigyelni, mert szorosan illeszkedett a sír falához. Méretei: h: 225 cm /a fejnél és a lábaknál talált töredékes koporsókapcsok egymástól mért távol-

sága alapján/, sz: 57 cm. Tájolása: DDK-ÉÉNY
155-335°.

Leletek:

1. A bal oldalon, eredetileg a fej mellett, a vállhoz helyezve köpüs vaslándzsa feküdt, élére fordulva, in situ helyzetben. Pengéje hosszú, keskeny, mindkét oldalán erős borda fut. Méretei: h: 29,3 cm, köpü h: 8,3 cm, ϕ : 2,0 cm, penge sz: 3,9 cm. /IX.t.1./

2. A koponya helyén, a bolygatott csontok között vascsat került elő, kis négyszegletes szíjszorítóval. Felszedéskor apró darabokra esett szét, és csupán részben sikerült rekonstruálnunk. Méretei: 3,0 x 3,8 cm. /VII.t.1./

3. A bal medence helyén, hegyével a lábak felé, hosszú nyéltüskéjű, egyenes élű vaskést bontottunk ki. Méretei: h: 18,2 cm, nyéltüske h: 5,9 cm, penge sz: 2,0 cm. /VIII.t.6./

4. A jobb combcsont felső végénél ovális vascsat került elő, karikára hajló pecekkel. Méretei: 3,6 x 5,0 cm. /VII.t.2./

5. A jobb combcsont mellett, hegyével a lábak irányába hosszú kés feküdt. Pengéje keskeny, nyél-

tüskéjét rozsdával átítatott farostok borítják.

Méretei: h: 28,4 cm, nyéltüske h: 5,5 cm,

penge sz: 1,8 cm. /IX.t.2./

6. A sír fej felőli /D-i/ végében, a gödör szé-
létől kb. 10 cm-re a töltelék földben "S" alakú ko-
porsókapocs töredékét leltük. Felületén kevés fa-
rostlenyomat van. Méretei: h: 3,4 cm, sz: 2,2 cm.

/VII.t.4./

7. A sír láb felőli végén /É-on/ a gödör szé-
létől kb. 20 cm-re, az előzővel megegyező típusú ko-
porsókapocs töredéke került elő. Méretei: h: 5,1 cm,
sz: 1,9-2,2 cm. /VII.t.5./

8. sír és körárka: /13. kép/

Gödre lekerekített sarkú téglalap alakú. Mére-
tei: 330x130 cm, mélysége: 92 cm. A nyesés szintjén
jól elkülönült a sír É-i vége felé elkeskenyedő ko-
porsó vonala. Az is jól látszott, hogy egy hatalmas,
szabálytalan ovális alakú rablógödör vágta. Bontás-
kor derült ki, hogy a rablóakna a sír alja felé üsz-
szeszűkült, de a csontváz /koporsó?/ ^{szintjén} újra kiszélese-
dett, aminek következtében egyetlen csont, vagy le-
let sem maradt eredeti helyén. A sír déli végén, kü-

lőnböző szinteken csontok és csonttöredékek kerültek elő. A sír alján lilás-szürkés szerves anyag maradványait figyeltük meg. Nemének meghatározása a maradék csontanyag alapján igen nehéz lenne, a leletek között előforduló gyöngyök miatt azonban valószínű, hogy nő volt. Tájolása: DK-ÉNy 145-325°.

A körárok külső átmérője 13,5-14,0 méter, a belső átmérője 10,0 méteres. A feltárt árkok közül ez volt a legjobban megfigyelhető, mélysége és szabályos falai miatt. A gépi nyesés közel vízszintes volt, ezért a keskeny nyeregorr nyugati lejtőjén megásott sír körárka mélyebben, és a felszín lejtésével egyezően szintén nyugat felé ereszkedik. A bejárat mindkét oldalán 70-80 cm, az É-i oldalon 40-45 cm, a K-íven 30-50 cm, a Ny-i árokív pedig 70-80 cm mélységű volt. A tekhóyszerű szerkezetet itt is nagyszerűen megfigyelhettük. Az elkülönülő, bordákkal tagolt gödörrészek /lamellák/ száma hét vagy nyolc lehetett. A körárok centrikus a középpontjában levő sír tengelyfelezőjére, a sírgödör tengelyének meghosszabbítása a bejáratot célozza meg.

Leletek:

1. Halványzöld színű, buborékos anyagú, kihajló peremű félgömbös üveg pohár töredékei. /VIII.t.5./

2 2. Sokszögű karneolgyöngy /VIII.t.4./, és 3 db hengeres borostyángyöngy. Az utóbbiak hossza 1,0 cm, előkerülésük után apró morzsákra estek szét.

3. Szabálytalan hengeres alakú márványgyöngy, lyukmetszetében jól megfigyelhető a felfűző szál koptatásának éles nyoma. Méretei: h: 1,5 cm, ϕ : 1,7 cm. /VIII.t.3./

4. Hordó alakú, két végén homorú márványgyöngy. Méretei: h: 1,8 cm, ϕ : 1,4 cm. /VIII.t.1./

5. Félgömb alakú bronz gombocska, hátoldalán fülecske töredékével. Méretei: ϕ : 0,9 cm, m: 0,4 cm. /VIII.t.2./

6. A sír különböző részein vastöredékek kerültek elő. A restaurálás során derült ki, hogy végükön behajlított, ún. "S"-alakú koporsókapcsok töredékei, mindkét lapjukon falenyomatokkal. Méreteik: sz: 3,0-3,5 cm. /IX.t.3, X.t.1-3./

9. sír: /14. kép/

Kisméretű, déli végén erősen lekerekített sarkú téglalapszerű sírgödör. Méretei: 203x71 cm, mélysége: 15 cm. A sírban hátton fekvő, nyújtott helyzetű 14-16 év körüli gyermek bolygatatlan vázát bontottuk ki. A koponya a jobb halántékán fekszik, a karok könyökben kissé be vannak hajlítva. A csontok rossz

megtartásúak, a kezujjesontok részben, a lábujjesontok teljesen hiányoznak. Tájolása: DDK-ÉÉNy 160-340°. A sírból nem került elő semmiféle lelet.

10. sír: /15. kép/

A sír lekerekített sarkú téglalap alakú. Méretei: 233x150 cm. Mélysége: 10 cm. Nyeséskor a sír déli végén is túlnyúló, homogén fekete folt jelentkezett. Kibontás után a csontváz rendhagyó helyzete ellenére úgy tűnt, hogy a sír bolygatatlan. A váz hátton feküdt, jobb karja a törzs mellett nyújtva, a bal pedig könyökben meghajlítva helyezkedett el. A jobb lábat térdben erőszakkal visszatörték, így a lábfej a csípőhöz került, a bal lábat pedig behajlították. Ugy tűnik, hogy a lábakat külön-külön visszahajlítva erősen összekötözték. A koponya és a hosszúcsontokat a földmunkagép rongálta meg. A sírgödör tájolása: DDK-ÉÉNy 138-218°, a gerincoszlop tájolása: DK-ÉNy 118-198°.

A sírből semmiféle lelet nem került elő.

11. sír és körárka: /lásd a 3. képen!/

A leletmentés befejezése után 2 hónappal vizsgálhattuk meg a tíz sírról és négy körárokrol készí-

tett színes légifénykép sorozatot, melyen egyértelműen rajzolódott ki egy a föld színén észre nem vehető körárok íve és bejárata, az előzőekkel egy sorban a nyugati, völgyes, fekete iszapöntés-talajú területen. További gépi nyeséssel a feltörő talajvíz miatt nem operálhattunk, ezért a körárok centrumában levő sír mentésére szorítkoztunk. A légifényképről levehető arányos méretek szerint kitűzött helyen DDK-ÉÉNY tájolású, nagyméretű koporsós sírgödör feltját nyestük meg, melynek mellkasi részén egyértelműen látszott a rablóakna szabálytalan feltja. A sírbontás közben jelentékeny vízmennyiség ársztotta el, majd gépek temették be újra, ezért igen kevés információval, és szinte semmilyen dokumentációval nem rendelkezünk róla. Annyit tudunk, hogy a váz a medence tájékán bolygatott volt. Egyetlen általunk feltárt leletével, egy kb. 4 cm átmérőjű orsókarikával került ismét víz és iszap alá. /4. kép/

A körárkos és az árok nélküli sírsort minden irányban olyan nagy területű géppel nyesett felszín vette körül, hogy a legnagyobb biztonsággal állíthatjuk, hogy ennek a temetőnek minden egyes sírja feltárazra került. Ezt a megfigyelésünket több különböző spektrumban vizsgált légifelvétel és a gépi földmunkavégzés folyamatos ellenőrzése és felügyelete támasztja alá.

II/B. Sírleletek a Szeged-kiskundorozsmai Kenyérváró halomról

A leletek, melyeket az alábbiakban ismertetni fogunk, 1961-65. között kerültek be a Szegedi Móra Ferenc Múzeumba. ¹⁵ Előkerülésük körülményeiről, múzeumba jutásukról semmilyen adatot nem ismerünk. Lelőhelyükön kívül, a tárgyak alapján csak az a bizonyos, hogy sírokból kerültek elő.

A leelőhely ma már nem létezik, mert a Kenyérváró halmot 1961-től kezdve folyamatosan elhordták. /1. kép/ Maga a halom már a legkorábbi topográfiai térképeken is jelölve volt, mint a kiskunsági homokdűnék egyik legdélebbi tagja, mely a kiskundorozsmai Rózsa-széktő laposa fölé magasodik. A régészeti irodalom több mint félszáz éve ismeri a leelőhelyet, ¹⁶ utoljára Trogmayer Ottó folytatott a területén leletementő ásatást, 1961-ben egy korai szarmata-, valamint egy középkori temetőrészletet tárt fel. ¹⁷

Leletek:

1. Borostyánból készült hengeres alakú, az egyik oldalán kúpos, a másikon aszimmetrikusan, enyhén domború, kardmarkolathoz tartozó gomb, a közepén lyukkal. Méretei: ϕ : 3,6 cm, m: 2,3 cm. /XI.t.1./

2. Aranyozott ezüst csat. A csatkarika ovális, négy körkörös borda díszíti, a bordák között még látszik az erősen megkopott aranyozás nyoma. A háromszög átmetszetű stilizált madárfejben végződő petek a karikára hajlik. A kettős szíjszorító lemez alsó lemeze vékonyabb, szabálytalan rombusz alakúra vágta. A felső lemez vastagabb, jó megtartású, gondos munka: szimmetrikus alakú, kettős bevésített vonallal tagolt. A csatkarika felé eső végénél két sorban ékalakú poncolás díszíti. Az övre való rögzítését három félgömbös fejű szegeccsel oldották meg. Méretei: a csatkarika ϕ : 3,1-3,7 cm, a szíjszorító felső lemez h: 4,7 cm, szélessége 2,2 cm. /XII.t.1./

3. Ezüstből öntött fülbevalópár oktaéder formájú tömör dísszel. Méretei: ϕ : 2,0 cm. /XIII.t.2-3./

4. Háromtagú ezüst piperekészlet. Vékony ezüst drótból formált, felcsavart végű, erősen kopott, deformálódott karikán függenek az eszközök: torzírozott nyelű kanál /h: 9,6 cm/, trapézosa n kiszélesedő végű csipesz, melynek mindkét oldalát egymást metsző, sűrűn rovátkolt vonalak hálózják, rajta a rögzítést szolgáló pánt /h: 6,5 cm/, torzírozott nyelű, enyhén ívelt, hegyes, görbe végű eszköz. /h: 9,6 cm/. /XIV.t.1./

5. Oldalt lehajlított lábú, felsőhúros, egytagú bronz lemezfibula. A kengyelen hosszában párhuzamosan futó két bevéssett vonal található, közöttük csúcsával szembeforduló kettős háromszög alakú pontolás. Enyhén deformálódott, hiányos. Mérete: h: 5,5 cm. /XII.t.2./

6. Vastárgy /kés ?/ töredéke. Egyenletes vastagságú, az egyik oldalán egyenes, a másikon ívelt, tompa végű vastárgy. Méretei: h: 9,0 cm, sz: 2,7 cm. /XIII.t.1./

Nyomott gömb formájú sötétkék pasztagyöngy. Mérete: ϕ : 1,3 cm. /XI.t.2./

8. Halványzöld színű kihajló peremű üveg pohár. Több darabból ragasztott. Méretei: pá: 7,5 cm, fá: 3,2 cm, m: 6,7 cm. /XV.t.1./

9. Fekete korongolt, finom kidolgozású pohár. Pereme enyhén kihajlik, hasvonala hangsúlyozott. Fölötte függőleges besímitások díszítik. Alja kiegészített. Méretei: pá: 7,8 cm, fá: 4,9 cm, m: 8,9 cm. /XVI.t.1./

10. Téglavörös, korongon formált, finom kidolgozású félgömbös tál. Alján 0,8 cm széles, 6,0 cm külső átmérőjű kör alakú besímitás található. Felülete

símitott, peremén repedt, csorbult. Méretei: pá:
18,3 cm, fá: 6,0 cm, m: 6,1 cm. /XVII.t.1./

11. Vasrozsa által konzervált textildarab. Mé-
rete: 1,1x0,9 cm. /XI.t.3./

II/C. A Szeged-szőregi homokbánya két te-
metkezése.

1970 nyarán, az emlékezetes tiszai árvíz idején a szőregi homokbányában az intenzív anyagkitermelés közben sírok és településnyomok kerültek elő. A szegedi múzeum munkatársai a veszélyeztetett területen avar- és Árpád-kori temetőrészletet tártak fel.¹⁸ Ugyanakkor bukkantak rá egy korai népvándorláskori sírra is /39. sír/.¹⁹ 1974 őszén és 1978 tavaszán - két alkalommal - ugyanerről a lelőhelyről hoztak be egy gazdag női sírból származó leletegyüttest a Móra Ferenc Múzeumba. Az utóbbi temetkezésből előkerült tárgyak irányították figyelmünket a homokbánya korábbi leleteire is. Az 1970-ben előkerült 39. férfisír anyaga és az 1977-78-ban feltárt női síregyüttes egykorúnak tűnik, ezért feltételezzük, hogy ugyanannak a temetőnek a részei lehettek. A női sír előkerülését követő helyszíni szemle során semmilyen

- esetleg a sírhoz tartozó - tárgyat nem találtunk. A földhordás nyomai egészen frissek voltak, de újabb temetkezés nem került elő. ²⁰

Egyik sír anyag sem teljes. A 39. sír bolygatott volt, a női sír előkerülésének körülményei pedig fölöttébb homályosak. Azt sem tudjuk, hogy milyen temetkezési szokások szerint hantolták el a szép kivitelű, gazdag ékszerek és ritka használati tárgyak egykori gazdáját. Nem ismerjük továbbá az antropológiai anyagot sem. A 39. sírből előkerült ugyan néhány darab csont, de csak részleges embertani vizsgálatokra lehetett alkalmas. ²¹

A lelőhely a Tisza-Maros szegletében, a Szegedhez tartozó Szőreg határában, egy kiemelkedő dombháton helyezkedik el. A sírok pontos helyét nem ismerjük. ²²

A 39. sír leírása: /16. kép/

A sír feltját nem lehetett dokumentálni, mert a markológép jelentős részét elvitte. A megmaradt fele is bolygatott volt, csak a lábszárcsontokat találták meg eredeti helyzetben. A leletek a bánya legszélén kerültek elő, a lábszárcsontokkal azonos mélységben.

Leletek:

1. Övcsat. A csattest vékony ezüst lemezből készült, a kettéhajtott lemezt öt, szimmetrikusan elhelyezett szegeccsel rögzítették a bőrszíj végére. A szegececseket keskeny, ellapított bronz huzalból hajlították, kettő a helyén van, kettőnek a töredékét pedig a sír betöltésében találták meg. /VIII.t.6-7./ A csatkarika "U" alakú, átmetszete téglalap. Felső lapján bekarcolt cikkeakkvonallal van díszítve. A csattövis egyszerű és a karika alá fut. Tengelye vasból készült. Egyik feltevésünk, hogy a csathoz tartozott egy kerek "flitter" is. Vékony ezüst lemezből készült, középső része kidomborodik, peremén gyöngydrót utánozó díszítés van. /XXIII.t.7./ Méretek: a csat teljes h: 7,8 cm, a csatkarika ϕ : 3,4 cm, a flitter ϕ : 1,3 cm. /XVIII.t.3./

2. Csatkarika. Az előző csat karikájával azonos típusú, de kisebb és díszítetlen. Ezüstműből készült, átmetszete téglalap alakú. A tengelye - eredetileg ez is vasból készült - és a csattövis hiányzik. Méretei: h: 1,9 és 2,4 cm, ϕ : 3,0 cm. /XVIII.t.4./

3. Nagy szíjvég. Az öv végére felerősített díszítmény, övhöz való tartozását bizonyítja, hogy díszítése a csatéval harmonizál. Anyaga ezüst lemez. Középső kör alakú tagjából szélesedik ki mindkét irányba a pántja. Három helyen van átlukasztva. E-

gyik oldala díszített, technikai kivitele, mintája a csatával teljesen megegyező. A kör alakú középső rész mindkét oldalról bemélyített, két-két párhuzamos rovátka zárja le. Méretek: h: 9,8 cm, a középrész ϕ : 2,4 cm, kiszélesedő felső részének sz: 2,2 cm. /XVIII.t.2./

4. Kis szíjvég. Formája alapján feltételezzük, hogy szintén az övhöz tartozhatott. Ezüst lemezből készült, felső része ívelten kiszélesedik, egyenletesen elvékonyodik és itt van átlukasztva is. A másik, a vastagabb végén lecsiszolták a lemez élét, átmetszete ovális. Méretei: h: 3,7 cm, kiszélesedő felének sz: 1,1 cm. /XVIII.t.5./

5. Kardhüvelyvég veret. Töredékeiből rekonstruált bronz koptató. Felső két végén fűlszerűen van kialakítva: a jobb oldalin az elülsőn egy, a hátulson kettő lyukkal, a bal oldalon pedig fordítva. Az elülső fűlek rögzítették a díszítő lemezkét, a másik kettővel a tokot erősítették a kard fahüvelyére. A díszítő lemezke közepe kör alakú, centrumában lyukkal. A lyuk körül benyomkodott éksor, egymásba kapcsolódó félkörívek, és pontsor figyelhető meg. A lemezpántok felületén erősen lekopott apró lencse alakú poncolás nyoma látszik. A fűlecskék alatt két-két párhuzamosan futó rovátka húzódik. Méretei: h: 7,7

cm, sz: 5,8 cm. /XVIII.t.1./

6. Koporsókapocs töredékei. Nagyon rossz állapotú, erősen korrodált, feltehetően "S"-alakú koporsóvahalás darabjai. A töredékeken keresztirányú fapostmaradványok figyelhetők meg. Mérete: sz: 2,5 cm. /17. kép /

7. Edénytöredék. Jól iszapolt és égetett, homokszemcsékkel soványított, fekete fényezett felületű edény erősen kiszélesedő válltöredéke. Pereme enyhén ívelt. /XIX.t.2./

A leletek között egy obszidián pengét is találtunk. Az ásatási napló említi, hogy a sírok egy részét - köztük a 39. sírt is - egy rézkori telep gödöreibe ásták. Egyértelmű tehát, hogy a penge nem a sírhoz, hanem a gödör anyagához tartozhatott.

A női sír leletei

1. Fülbevalók. Mindkettőt ezüst drótból hajlították, az egyik végük kampóban, a másik hurokban végződik. Hurkos végük többszörösen visszatekereselt. Az egyik fülbevaló kampós vége letörött. Nem egyenlő hosszúságú drótból készültek: a töröttnek nagyobb az átmérője és a hurkos része is hosszabb. Méretük: $\emptyset$: 3,6 és 3,8 cm. /XX.t.1-2./

2. Féltorques. Négyszegletes átmetszetű, ezüst huzalból hajlított félkör alakú nyakperec. Sodrott, élei a használatból erősen lekoptak. A huzal mindkét vége el van vékonyítva, kettős csavarással kialakított hurokban végződik. Enyhén deformálódott, aszimmetrikus. Méretei: ϕ : 14,7 cm, huzal ϕ : 0,4 cm. /XX.t.4./

3. Karperec töredéke. Vékony ezüsthuzalból hajlított, végein törött ékszer. Egyik vége enyhén megvastagodó. Méretei: ϕ : 5,3 cm, huzal ϕ : 0,25 cm. /XX.t.3./

4. Karperec. Ezüst lemezből, bronzpálcák felhasználásával készítették. Középső tagja enyhén deformálódott kör alakú elvékonyított lemez. Közepéből bronz pálcá nyúlik ki, mely eredetileg 3-4 cm-es lehetett, két bronzhuzal összesodrásából úgy készítették, hogy az átellenes belső oldalon szárnyszerűen széthajlítva rögzítették. A kör alakú középső rész két szembe levő oldalán diametrálisan túlnyúló nyelvecskével van meghosszabbítva, melyek a karperec lemez testéhez csatlakozó két tengelyre hajlítva csuklós szerkezetet alkotnak. A tengelyek anyaga bronz, végeiket cylinder alakú ezüst gombok zárják le. A karperec pántja egyenletes vastagságú lemez, végei a csuklós szerkezetek felé íveltlen szélesednek ki

lesednek ki. A restaurálás előtti fényképfelvételen jól meg tudtuk figyelni, hogy a kiszélesedő felületeken eredetileg lekerekített végű, a középső rész felé szélesülő, a pánt vonalát követő felforrasztott díszítés volt. Hasonló nyomok a középső tag teljes felületén is látszottak. Méretei: ϕ : 4,9 - 6,9 cm, a középső tag ϕ : 2,8 cm, a pánt legnagyobb szélessége: 1,9 cm. /XIX.t.1./

4.a. Filigrán díszű ezüst lemez. A lekerekített végű, nagyon vékony ezüst lemezen drótból forrasztott karikák, bennük és közöttük granulák ülnek. A lemezt körben ezüst drót szegélyezi. A darab pontosan ráillik a karperec pántja végein ma is látható forrasztási nyomokra. Több apró töredék tartozik még hozzá, de teljesen mégsem rekonstruálható.

4.b. Kék üveg ezüst foglalatban. A hengeres foglalat alsó peremén rovátkolt ezüst drót fut körbe, rajta ezüst granulák vannak. A középső félgömb alakú kék üvegbetét alsó lapjába furat mélyül, ezért valószínűsítjük, hogy eredetileg a karperec középső tagján, a bronz pálca végén volt a helye. Mérete: ϕ : 1,0 cm.

A 4.a-b. leleteket eredeti helyükön, a 4. karperecen rekonstruálva ábrázoltuk: XIX.t.1.

5. Borostyángyöngy. Sötétvörös színű, jó megtartású, egyik oldalán kúposra kiképzett korong. Méretei: ϕ : 1,3 cm, m: 0,8 cm. /XIX.t.4./

6. Borostyángyöngy. Téglavörös színű, egyik oldalán domború, lapos korong. Méretei: ϕ : 1,1 cm, m: 0,5 cm. /XIX.t.5./

7. Mészkögyöngy. Hordó alakú, jó megtartású darab. Méretei: h: 2,6 cm, ϕ : 1,8 cm. /XIX.t.3./

A leletbejelentő elmondásából tudjuk, hogy a sírban eredetileg egy edény és gyöngyük is voltak. Ezek a leletek sajnos nem kerültek be a múzeumba.

III. A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK JELLEMZŐI ÉS A LELETANYAG RÖVID ÉRTÉKELÉSE.

Koporsós temetkezések.

Sándorfalván a halottak többségét koporsóban hantolták el. Méreteikben nincs jelentős eltérés: hosszuk 211-235 cm, szélességük 50-55 cm között változik. A koporsót általában nagyjából a sírgödör közepére helyezték. Kivételt képez a 7. sír, ahol szorosan az egyik oldalfal mellé került. A ko-

porzó nyeléskor vagy bontás közben elég határozot-
tan rajzolódott elő, a sír betöltésétől elűtő szí-
nű körvonallal. Az 1. sírban széles keretet figyel-
tünk meg /5. kép/, benne farostlenyomatok, szerves
anyagok lenyomatai voltak. Metszetet nem tudtunk
róla készíteni, így rekonstrukciója nincs meg. A
madarasi 232. sír koporsója azonban pontos analó-
giája a mienknek. ²³ Ennek alapján az 1. sírunk ko-
porsóját is farönkből vájhatták ki. A koporsó fél-
tekőit összefogó kapcsokat a 7. és 8. sírokban lel-
tük meg, töredékes állapotban. Tipológiaiilag min-
den valószínűség szerint az "S"-alakúak csoportjá-
hoz tartoznak, bár a töredékek erősen korrodálódtak.
A 7. sírban a koporsó végeinél került elő egy-egy ka-
pocstöredék eredeti helyzetben. /VII.t.4-5./ A 8.
bolygatott sírban legalább három, de az analógiák a-
lapján inkább négy darab ilyen vastárgynak kellett
volha lennie. /IX.t.3, X.t.1-3./ Ugy tűnik, hogy
a temetőben a kivájt rönkfa koporsó kapcsos és ka-
pocs nélküli típusa is előfordul. ²⁴

A szőregi 39. sírban két olyan vastárgyat talál-
tunk, melyek rendeltetését nagyon rossz állapotuk mi-
att rendkívül nehéz volt meghatározni. /17. kép/
Lekerekített végeik, szélességük és főként a haránt
irányú farostlenyomatok amellet szólnak, hogy ere-

detileg koporsókapcsok voltak. A sírrajzból tudjuk, hogy a bolygatott sírban kettő volt, közvetlenül egymás mellett. /16. kép/ Tipológiailag ezek is vagy a "C", de még inkább valószínű, hogy az "S" alakúak közé sorolhatók. Minden esetre azt bizonyítják, hogy a férfit eredetileg itt is kapcsokkal összeerősített fakoporsóban temették el. Mindkét kapocstípus használatának alföldi területünkön a szarmata- és a hunkor időszakára jellemző. ²⁵ A sírgödörök méreteinek összehasonlításából messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le. De összehasonlítási alapunk sincs, hiszen a szőregi sír gödrének körvonalai az erős bolygatás miatt bizonytalanok voltak. Sándorfalván általános tendenciának látszik, hogy a körülárkolt-halmos sírokat nagyobbra és mélyebbre ásták.

Több sándorfalvi sírban szürkés-lilás szerves anyagaradványokat figyeltünk meg, a csontok alatt, fölött és közvetlen környékén, ami azt bizonyítja, hogy a halottakat koporsóba helyezésük előtt valamilyen anyagba, valószínű, hogy bőrbe csavarták. ²⁶ A 3. sírban a koporsó teljes szélességében, sőt az oldalain is megtaláltuk a bőr nyomait, feltehetően az egész koporsót kibélelték valamivel. A halotta-

kat hátukra fektetve, nyújtott helyzetben temették el. Az egyik halottat /10. sír/ egészen kivételes módon, összekötözve tették sírba. Zaugorított - ezekben az esetekben is feltehetően összekötözött - csontvázak a sándorfalvival azonos korú másik két temetőből is előkerültek. ²⁷

Bolygatások és sírrablások.

A dorozsmai és a szőregi sírok anyagát számba véve valószínűnek tarthatjuk, hogy a leletegyüttesek mindegyike hiányos. A szőregi 39. sír kivételével nem tudjuk, hogy vajjon "korabeli" rablásról van-e szó, vagy pedig a megtalálók nem szedtek össze maradéktalanul minden leletet. Az is előfordulhat, hogy a leletek egy részét nem adták át a múzeumnak. A szőregi 39. férfisír erősen bolygatott volt, módjára nincs semmilyen adatunk. A sándorfalvi sírok fele is valamilyen mértékben bolygatott volt. ²⁸

A 3. és 8. síroknál anyesésük szintjén a déli sírvégen rablógödrök ovális, nagy foltjai rajzolódtak elő. Bontás közben derült ki, hogy a 3. sírnál a rablóakna összeszűkül, így csak a mellkasi részt bolygatta, míg a másikon az ugyanígy mélyülő gödör kiöblösödve érte el a csontok szintjét, egyetlen egyet sem hagyva eredeti helyén. Az 1., 5., és

a 7. síroknál a szűk rablóakna a koporsón belül bolygatta meg a vázákat. A körárkos-halmos sírok a gyermektemetkezések kivételével mind rablottak voltak. A gyereksírok érintetlenségének kétféle magyarázata lehet: - vagy a középső 3. *férfi*sír kirablása után temették őket a halomba /ez a kevésbé valószínű/, - vagy a központi helyzetű sír oldalaira temetett gyermeksírok kerültek el a rablók figyelmét, hiszen a halmok alá - kevés kivételtől eltekintve - ²⁹ mindig csak egy halottat temettek.

A leletanyag rövid értékelése.

A három lelőhely anyagának összehasonlítása első pillantásra nehéznek, és talán kissé megalapozatlannak is tűnhet. Valóban nehéz, főként azért, mert míg a sándorfalvi leletek egy hiteles, jól megfigyelt teljes temetőből valók, addig a másik kettő - különösen pedig a dorozsmai - szórványnak tekinthetők. Mégis ezekre kell támaszkodnunk, ha ezzel a korszakkal ezen a területen kívánunk foglalkozni, egyszerűen azért, mert egyelőre nincs jobb anyagunk! A tárgycsoportok összevetésének megalapozatlansága is csak látszólagos. A nehézségek okát elsősorban abban látjuk, hogy a sándorfalvi temető népessége a közn-

pet képviseli, a másik két lelőhelyen előkerült anyagok viszont - ha nem is előkelő - a sándorfalvihoz képest mindenképpen gazdagabb réteg emlékeiből valók. A különbség elsősorban az azonos típusú tárgyak anyagában és kivitekének finomságában mutatkozik meg. Az összevetés egyik alapja, hogy a tárgyak elemzésekor legalább két lelőhely anyagával tudunk dolgozni, a másik pedig - és ez a lényegesebb -, hogy hasonló tárgyak együttese fedezhető fel a leletcsoportokban. Közülük a férfiak övének jelentőségére kell rámutatnunk. A három lelőhely együttes tárgyalását indokolja még az is, hogy mindegyik egy-egy szűkebb tájegységben helyezkedik el, mely egy azonos táj ugyanazon nagyobb korszakához tartozik. E nagyobb korszakon belüli finomabb kronológiai különbségeket - jelenlegi tudásunk szerint - nem bizonyíthatunk még be.

A férfiak öve

Megfigyeljük, hogy a sándorfalvi férfiak sírjaiban mindig két csat fordul elő. Rendszerint különbözőek: - az egyik általában nagyobb, vagy jobb kivitelű. Az 1. sírban bronzcsat mellett például egyszerűbb vasból készült fordul elő. /I.t.3-4./ Az ovális csatok a csatkarikára hajló pecekkel,

hosszú, esetenként kettős szíjszorító lemezekkel, igencsak gyakoriak ebben az időszakban.³¹ A kardos sírokban megjelentek az öveket díszítő ólomlapocskákat /II.t.1-6./, V.t.4-5./, az 5. sírban pedig a szíj végére való veretet, a szíjvéget is /V.t.2./. A díszített övhöz tartozó nagyobb csat a váz bal oldalán, a derék nak megfelelő helyen került elő /V.t.3./, a másik pedig a kardra rozsdásodva /VI.t.3/a./. Az övet díszítő lemezek Sándorfalván is igen rossz megtartásúak voltak, s talán ezzel magyarázható, hogy a régi feltárásokon még ritkábban maradhattak meg olyan épségben, hogy funkciójukat is meg tudták volna határozni. Egyedül a Tápé-Majdok A temető 19. sírjából említ a leírás szétporlott lemezdarabokat, melyek az ásatót lemez-szíjvégre emlékeztették.³²

A szóregi 39. sírban lelt csatok, szíjvégek és "flitter" /XI.t.2-5., 7./ segítségével rekonstruálni tudtunk egy olyan övtípust, amely anyaggyűjtésünk szerint, ha nem is általános, de gyakori volt a legkésőbbi szarmaták többnyire fegyveres férfijainak sírjaiban. /18. kép/ Elképzelhető, hogy az együttes nem teljes, hiszen a sír bolygatott vagy alaposan kirabolt volt. A tárgyak összetartozását azonos anyaguk, hasonló kivitelük és teljesen megegyező díszítés-

módjuk tökéletes stílusegysége támasztja alá. A nagyobb méretű lemez a derekat övező szíj végén lehetett. /XI.t.2./ A díszítetlen csat pedig valószínűleg a kard felfüggesztésénél szolgált /XI.t.4./, ennek a szíjnak a végét díszíthette a kisebb lemezke. /XI.t.5./ A csatok közös jellemzője a tömör, kovácsolt, "U"-formájú csatfej. A csat vékony ezüstlemezes kettős szíjszorítóját öt apró szegeccsel rögzítették a szíjra. Az öv dísze volt még az az ezüst "flitter" is, melyet vagy a csattest-re a szegecsek fölé, de valószínűbb, hogy a szíjra erősítettek. /XI.t.7./ A szíjra való felerősítése azonos volt a sándorfalvi ólomlapocskák rögzítésének módjával, és hasonló lehetett a koraavar sírletekben gyakori és jól rekonstruálható ólombetétes megoldáshoz. ³³

Rekonstrukciós elgondolásunk helyességét elsősorban a szóregi lelőhelyhez térben is közel eső, Hódmezővásárhely-Kopáncs-Csárpateleki úti temető 3. sírjának leletei igazolják. ³⁴ /19. kép/ A sírban talált mellékletek /korongolt szürke edény, pénz, fibula/ és a csontváz tájolása alapján /fejjel D-DNy-nak/ a temetkezést biztonsággal sorolhatjuk a szarmata etnikumba. A férfit kettő, illetve két részből álló övvel temették el. Az egyik a derekán volt:

6 cm széles szíját bronz pálcákkal merevítették és ezüstlemezes bronz csattal zárták. ³⁵ Másik a csí-
pőjén lógott lazán, a szíja végén a szőregivel telje-
sen megegyező típusú dísz lógott. A leletek helyze-
téből nyilvánvaló, hogy a tarsoly /amiben a pénz, va-
lamint a vas ár volt/ és a vaskés az alsó övre vol-
tak felerősítve egy-egy szíj segítségével. Végeiket
kis szíjvégek díszítették. ³⁶ Párducz Mihály a temető-
részletet a 3. század legvégére korhatározta. Az
oldalt lehajlított lábú bronz fibula párhuzamai azon-
ban jóval későbbi korszakba is beillenek. ³⁷

Övkészletünk földrajzi szempontból legközelebbi
párhuzamai közé tartozik a Kiszombor B temető 209.
sírjában lelt tárgyak alapján rekonstruálható öv. ³⁸
A tagolt peckű, szíjszorító lemezes ezüsz csaton kí-
vül ³⁹ a medencében talált két "kúpos, belül üres
rosszezüst gomb" is az övhöz tartozott. Az egyik
méretre is pontosan megegyezik a mienkkel /"flitter"/,
egyik sincs átfúrva, tehát felerősítésük módja is a-
zonos lehetett. ⁴⁰ A síreggyüttesben szereplő nitt-
szegekkel átütött ezüst lemeztöredékek díszíthették
a szíjvéget, vagy magát az övet is. ⁴¹ Hasonló öv-
vel temethették el a Klárafalva B temető 12. sírjában
nyugvó halottat is, erre vall a mienkhez hasonló vas-
csatja, és két félgömba alakú pitykéje. ⁴² Szíjvége-

ink formájára a legközelebbi párhuzam Pancsováról /Pancevo - Jugoszlávia/ ismeretes. ⁴³ Sajnos a múlt század végén előkerült leletek síron belüli elhelyezkedéséről semmit sem sikerült megtudnunk. Övcsatos-szíjvéges készlet egy későszarmatakorai sír mellékleteként Ujszentivánról is előkerült. ⁴⁴ A Dunaharaszti hunkorra datált későszarmata temető 5. sírjában szintén volt egy szíjvég, és a sír leletei között szereplő ezüst karika is az öv tartozéka lehetett. ⁴⁵ Csatokból és szíjvégekből álló együttesek elvértve női sírokban is előfordulnak. Ezen kevesek közé tartozik az Zagyvarékaszon feltárt női sír öve. ⁴⁶ Az ezüst övcsat és szíjvég bronzból formált pontos analógiája Sándorfalva-Eperjesen, a hunkori szarmata településen került elő, ugyancsak női sírból. ⁴⁷

Az öves férfisírok egy részében, ugyanúgy, mint a szőregi 39. és a sándorfalvi 1. és 5. sírokban az övekkel együtt kétélű kardok is kerülnek elő. A törökkanizsai /Novi Kneževac, Jugoszlávia/ 6. sírban kétélű vas kardot, két csatot, valamint a mi nagyobbik szíjvégünkhöz hasonló "bronzcsüngőt", vagyis szíjvéget találtak. ⁴⁸ Párducz Mihály a temetőt továbbélő hunkori szarmata népesség hagyatékának tartja. Az alattyáni 13. sír leletegyüttese is nagyon emlékeztet a mieinkre. ⁴⁹ Kivál^tképpen az öv-

tartozékok, a kettős lemezes szíjszorítóval ellátott ezüst csat és az ezüst szíjvég. Itt ugyancsak szerepel egy második, kisebb méretű csat is, az apró, félgömb alakú "szögfejek" pedig eredetileg az övet díszíthették. ⁵⁰ A sírhoz tartozott még egy kétélű kard, valamint "S" alakú koporáókapcsok is. Az ásató a sírt az 5. század első felének végére korhatározta. A Lengyeltótiiban előkerült rangos 5. századi ^{kardos} férfi sírjának leletei között két szíjvég, félhold alakú övdíszek, csat és övre szerelhető karika szerepelnek. ⁵¹

Az ismertetett övviselet hazai leletanyagunkban meglehetősen ritka, kapcsolatai a nomád viseletig visznek, és keleti párhuzamos sorát idézik fel. ⁵² Az eredet kérdésének tisztázásakor azonban okvetlenül fel kell vetnünk a római származtatás lehetőségét is. A barbaricummal szomszédos Pannoniában a 4. század folyamán olyan övekkel temetkeztek, melyeknek jellegzetes "propeller" alakú díszei távoli formai hasonlóságot mutatnak a mi nagyobbik szíjvégünkkel /Szőreg 39. sír/. ⁵³ Felerősítésük módja viszont a római öveken egészen más: a lemez közrefogja a szíj végét. Véleményünk szerint nem római "hatásról", vagy kereskedelmi áruról van szó, /bár ennek létét sem lehet minden esetben teljesen kizárni/, hanem a korábbi-

tól eltérő, más temetkezési ritusról, melynek egyik nagyon lényeges új vonása többek között a fegyverek sírba helyezése. Az esetek többségében ugyanis nem csak egyszerűen az övek valamiféle díszítéséről van szó, hanem arról, hogy a kétélű kardok sírbakerülésével együtt a kardot hordozó és e feladatnak megfelelően felszerelt övek is megjelennek a leletek között. /18. kép/

Tekintettel arra, hogy az övekhez tartozó csatok lelőhelyenként sajátos, egyedi vonásokkal is rendelkeznek, röviden itt külön is foglalkozunk velük:

Nem tartoznak ebbe a csoportba a vasból készült példányok /I.t.4., III.t.1., IV.t.1., VII.t.1-2./, mert a csongrádi és a tápéi temetőkben ugyanolyan n mindennapos viseleti tárgynak tarthatjuk, mint a gepida temetők sírjaiban. Az ezüstből illetve bronzból készült csatjaink közös vonásai, hogy kivétel nélkül lemezes szíjszorítóval vannak ellátva, ugyanakkor pedig a csatfejek minden esetben öntöttek. Közös vonásuk még az is, hogy kevés párhuzamuk van, és ezek nagy területen, de szabálytalan szórásban jelentkeznek.

A sándorfalvi erősen nyújtott trapéz alakú szíjszorító lemezzel felszerelt csattípusunk /III.t.2-3./

formailag teljesen megfelelő párhuzama az Orosháza-Kristó téglagyár területén került elő, sajnos nem hiteles körülmények között. ⁵⁴ Hovatartozását a kutatók többsége különbözőképpen határozta meg. Párducz Mihály és Korek József közös munkájukban a Tápé-Malajdok csoportba sorolták, ⁵⁵ Csallány Dezső először gepidának határozta meg, ⁵⁶ Bóna István véleménye szerint pedig poroshát-malajdok-csongrádi csoport leletei között van a helye. ⁵⁷ Csallány Dezső 1961-ben megjelent nagy monográfiájában módosította korábbi véleményét, és a csatot a késő szarmata korra /454-472./ sorolta. ⁵⁸ Csongrád-Határút lelőhelyen is előkerült egy olyan szórvány csat, amely a sándorfalvihoz formájában és felépítésében is nagyon hasonlít. ⁵⁹ Véleményünk szerint egy olyan aránylag ritka típusról van szó, melynél a csatkarika formája, karikára hajló pecke elsősorban a gepida csatok jellemzőit hordozza, kettős szíjszorító lemeze viszont a későszarmata csattípusokhoz köti.

A szőregi ezüst csat párhuzamainak száma is kevés, de azok viszont hiteles feltárásból és egyértelműen későszarmata sírokból származnak. Ide tartozik a káárafalvi, ⁶⁰ az endrődi, ⁶¹ és a hódmezővásárhelyi kopáncsi példány. ⁶² Néha vasból is készítettek hasonló csatokat, de erős korróziójuk miatt a hiteles összehasonlításra nem alkalmasak. ⁶³

Legszebben a dorozsmai csatot formálták és díszítették. /XIII.t.l./ Legközelebbi analógiája a Jugoszláviai Vranjában került elő egy bolygatatlan női sírból.⁶⁴ A sírt egyéb leletei, az ékszerek, az üveg pohár és egy besímitott díszű edény is a szőregi leteink köréhez fűzi. Földrajzi szempontból legközelebbi megfelelője a Tápé-Malajdok A temető területéről szórványként előkerült ezüst csat, rombusz formájú szíjszorító lemezzel és a karikára hajló pecékkel.⁶⁵ A tiszalöki sír csatjának elemzése során Kovrig Ilona felvetette, hogy a malajdoki példány az 5. századi gazdagon vésett és aranyozott csatok 4. század közepi elődjét jelenti.⁶⁶ Ebben az esetben a dorozsmai - tipológiai szempontból - szerény vésett díszével és kopott aranyozásával a két csoport között áll, és így összekötő láncszemként értelmezhető. A karika alakja, csatfeje belső vonalának kiképzése, bordázása a gepida csatokéra emlékeztet.⁶⁷ Szíjszorító lemezének aránylag ritka, rombuszt megközelítő formája, valamint a sarkoknál félkörösen kiugró szegecsalapok a lemez- vagy a későbbi öntött fibulák lábformáját idézi fel bennünk.⁶⁸ Az öntött ezüst csatok közül a mienkhez a mezőkászoni,⁶⁹ a szécsényi,⁷⁰ és a már említett tiszalöki példány áll.⁷¹

Ékszerek

A fülbevalók, a torquesek és a karperecek tartoznak elsősorban a női sírok leletei közé, bár mindegyikjük előfordulhat férfi sírjának mellékleteként is. ⁷² Tapasztalataink szerint egyedül a fibula az az ékszertípus, amely hasonló gyakorisággal szerepel mind a női, mind pedig a férfi sírokban. Bizonyára annak is szerepe van ebben, hogy a fibulának gyakorlati funkciója is volt: a ruha hasítékát fogta össze többnyire az áll alatt. Ilyen módon mindkét nem számára mindennapi ruházati darab lehetett. ⁷³

Lelet-együtteseinkben a fülbevalók két elterjedt típusa szerepel, a hurkos-kampós záródású /Szőreg/ és az oktaéder végű /Dorozsma/, anyaguk minden esetben jóminőségű ezüst. ⁷⁴ A szőregi egyszerű szerkezetű hurkos-kampós fülbevaló pár a későszarmata női sírok jellemző és gyakori lelete. /XX.t.1-2./ A sok alcsoportra osztható típusok példányai közül a szőregiek nagy átmérőjükkel és jóminőségű anyagukkal tűnnek ki. Használatukat Párducz Mihály a 3-4. századra tartja jellemzőnek. ⁷⁵ A Csongrád-Kenderföldek temető 19. sírjából előkerült bronz fülbevalópár alapján azonban szórványosan még az 5. században is használatban kellett lenniük. ⁷⁶ Az oktaéderben végződő fülbevalók /XIII.t.2-3./ különböző típusai

/arany, ezüst, bronz, tömör vagy áttört, üveg- és kőberakású / az 5. században széles körben elterjedt, kedvelt ékszerek voltak. Távolabbi kapcsolataik a Fekete tengerig mutatnak.⁷⁷ A Kárpát medencei példányok nagy száma mögött a kutatás inkább helyi /pl. pannoniai/ fémműhelyeket sejt.⁷⁸ Bóna István véleménye szerint ez az ékszertípus az oktaéderfejű túból alakult ki, így egyértelműen római eredetű.⁷⁹ A dunántúli későrómai temetők sírjain kívül⁸⁰ a provincia területére más-más időpontokban betelepült barbárok temetkezéseiben is megtaláljuk.⁸¹ Az Alföldről csak kevés példányát ismerjük: a Csongrád-Kenderföldiek 34. sírjából,⁸² a Csongrád-Kettőshalmi dűlőből,⁸³ a Mohács melletti hunkori temető 5. gyermeksírjából,⁸⁴ valamint Szentese-Kökényzugból.⁸⁵ A tömör fülbevalók a kutatás szerint főként az 5. század elejére jellemzők, de ahogy az Intercisában feltárt kislány sírja is bizonyítja, ez a típus a század közepéig használatban maradt.⁸⁶ Pontosabb korhatározásra márcsak ezekért sem alkalmasak, mert szórványosan még az ún. Klasszikus gepida temetőkben is előfordulnak.⁸⁷

A szőregi női sír féltorquesét vastag, jó minőségű négyzetes átmetszetű ezüst huzalból formálták. /XX.t.4./ A huzal éleinek erős kopása használatá-

nak hosszú idejét bizonyítja. Párducz Mihály szerint a sodrott huzalokból készült nyakdíszek a szarmatakat III. periódusában lépnek fel, a két végén hurkos típus zárt területre, elsősorban a Tisza-Maros-Körösök vidékére jellemző. ⁸⁸

A kar ékszerei a gyöngyökből fűzött karékek és változatos típusú karperecek. Karékre csak egyetlen adatot találtunk a sándorfalvi ^{6.}női sírban, ahol a csukló közelében, a medence alatt nagyobb méretű magányos gyöngyszem került elő. ⁸⁹ /VI.t.2./ Két lelőhelyünkön, Sándorfalván és Szőregen azonos típusú, végeiken megvastagodó karperecek is szerepelnek /V.t.7-8., XIII. t.3./, melyek általában jellemzőek a későszarmatakorra. Részletesebben kell foglalkoznunk a szőregi zárszerkezetes, pántos ezüst lemezkarperccel, mert különleges formája és díszei miatt jóformán egyedülálló az Alföldön. /XII.t.1./ Egyetlen hiteles és valóban jó párhuzama az Endrőd-kocsorhegyi temető 41. gazdag női sírjából származik. ⁹⁰ Az ásató a temető korát a 2-4. század közé határozta meg. Néhány edénytípus, fegyverei, valamint némelyik ékszer alapján valószínű, hogy a temetőnek 5. századi sírjai is vannak. ⁹¹ Az al-pári karperec^{et}, bár szórvány, de formája és díszítése miatt fontos párhuzamunknak tekintjük. ⁹² A kiszélesedő végű pántkarperecek a hun kori szarmata sírok gya-

kori mellékletei, de a mienknek megfelelő zárszerkezetű, felépítésű és díszítésű darabokat csak az 5-7. század közé tehető, bizánci eredetű ékszerek között találtuk meg. ⁹³ A várnai kincsben szereplő gazdagon díszített példányt az 5. század végén, vagy a 6. század elején viselhették. ⁹⁴ A ^Vadjavicai karperecek középtagja díszeihez hasonló lehetett a szóregi kapprec díszítése is. ⁹⁵ A martinovkai kör másik fontos leletegyüttesében a zalesie-iben is van egy ugyanilyen záródású karperecpár. ⁹⁶ Feltételezzük, hogy a szóregi karperec is későrómai, korabizánci műhelyben, vagy ezek hatására készült. Mai tudásunk szerint még nem tudjuk megmondani, hogy milyen úton-módon került az Alföldre, akár mint például a szintén egyedül álló és közel korabeli szabadszállási üveg pohár. ⁹⁷

Lelőhelyeink anyagában meglepően kevés gyöngy-gyel találkoztunk. Legtöbbje a sándorfalvi temető 6. női sírjából került elő. A nyak tájékán kibontott gyöngyfűzért a szarmatek korban általánosan használt gyöngyökből fűzték. /VII.t.3./ A nyakláncot meghatározott számú, szimmetrikusan elrendezett színű és fajtájú darabokból állították össze. ⁹⁸ Valószínű, hogy eredetileg ugyancsak nyakláncra díszeltek a szóregi mészkő- és borostyángyöngyök és a dorozs-

mai kék üveggyöngy is. ⁹⁹ /XIX.t.3-5., XI.t.2./ Elmondhatjuk, hogy a későszarmata korban a sírleletek tanúsága szerint erősen csökkent a gyöngyök száma, és ezzel jelentősége is.

A fibulákkal részletesen nem kívánunk foglalkozni. Összefoglalóan elegendő megjegyeztünk, hogy a lelőhelyeinken előkerült darabok egy része a római-barbár kereskedelem hanyatló szakaszának utolsó, gyér bizonyítékai, ¹⁰⁰ és van közöttük rómaid utánzó barbár gyártmány is. ¹⁰¹

Használati eszközök.

Piperekészlet két lelőhelyünkön is szerepel, Sándorfalván bronzból /kanál és tű/, a 6. női sír nyakláncá közepén, mint ékszer, ¹⁰² /VII.t.6./ és ezüstből sokkal nagyobb méretben a dorozsmai leletek között /csipesz, kanál, tű/, bizonyosan használati eszközként. /XIV.t.1./ Párhuzamaik összegyűjtése közben derült ki, hogy szinte mindegyik egyedi darab, és külön-külön típust képvisel. Nemcsak anyaguk és díszítésük különböző, de méretük, az egyes kis eszközök formája és darabszáma is. A piperekészletek általában két vagy három darabból állnak: csipesz, kanál és görbe végű tű. Egyedüli kivétel a bácsordasi lelet, melyben két kanál, egy csipesz és egy negyedik eszköz is szerepel. Az utóbbi funkció-

ját nem ismerjük, mert csak a nyele maradt meg.¹⁰³
Három részből áll, és ilyen módon elsősorban a dorozsmai készlet párhuzamai közé tartozik a gávai,¹⁰⁴
a Szentés-Nagyhegy 64. sírjából való,¹⁰⁵ valamint a
rábaporgányi piperekészlet.¹⁰⁶ A két részből álló együttésekben vagy csipesz és kanálka /Zagyvarékas¹⁰⁷/, vagy csipesz és tű /Szentés-Jaksor¹⁰⁸/, vagy kanál és tű szerepel, mint Sándorfalván. A csipesz a népvándorláskor egész időszakában gyakori sírmelléklet, a gepidáknál és az avaroknál is egyaránt. Most csak azokat gyűjtöttük egybe, melyek tipológiailag egészen közel állnak a mi dorozsmai példányunkhoz. A gepidák például elsősorban vasból vagy bronzból készült, erősen kiszélesedő végű csipeszeket használtak, míg a párhuzamként hozható alábbi példányok sokkal finomabbak, filigránok és gyakran díszesek is. Ide tartozik a szobi,¹⁰⁹ a miszlai,¹¹⁰ a gyöngyösapáti,¹¹¹ a Szentés-Sárgapart 32. sírjának példánya¹¹² és a mohácsi hunkori házban lelet csipesz töredéke is.¹¹³ Összefoglalóan elmondható tehát, hogy a pipere-eszközeinkhez valamilyen szempontból közel álló készletek illetve egyedi csipeszek a népvándorláskoriakhoz képest külön csoportot alkotnak. Használatukat a szarmatáktól kezdve /Szentés-Sárgapart, Szentés-Jaksor/ a későszarmata-hunokoron keresztül

túl-/a lelőhelyek többségében/- a gepidákig /Szentese-
-Nagyhegy/ szórványosan nyomon lehet követni.

Munkavégzésre utaló használati eszközök csak
a sándorfalvi temetőben fordultak elő: egy csont
tűtartó vastúvel a 6. sírban /VI.t.1./, és egy or-
sókarika a 11. sírban. A korábbi szarmata női sí-
rokban az ilyen , csont tokban elhelyezett tű ismer-
etlen volt. Csak néhány példányát ismerjük többek
között a Tápé-malajdoki ¹¹⁴ és a csongrádi temetők-
ből. ¹¹⁵

A késekkel és fegyverekkel részletesen az V.
fejezetben foglalkozunk.

Edények.

Lelőhelyeinken - kivéve a szőregit ¹¹⁶ - jelleg-
zetes, az ún. hunkori kerámia körébe sorolható edé-
nyek kerültek elő. A sándorfalvi 6. sír korongolt,
téglavörös edénye /VIII.t.7./ nagy területről ismert,
jellegzetesen hunkori szarmata típus. ¹¹⁷ A dorozs-
mai agyagpohárnak - enyhén hangsúlyozott hasvonala
miatt - különlegesen ritka formája van. /XVI.t.1./
Egyetlen jó párhuzamát ismerjük - noha annak a színe
vörös - egy Szarvas környéki sírból. ¹¹⁸ Poharunkat
fekete színe és szépen fényezett felülete miatt biz-

tonsággal sorolhatjuk a hunkoriak közé. Párducz Mihály ezt a kerámiatípust az ún. csongrádi csoportra tartja jellemzőnek, és formailag az üveg-poharakra vezeti vissza.¹¹⁹ A tál /XVII.t.1./ legközelebbi párhuzama éppen a mi lelőhelyünkön került elő 1903-ban.¹²⁰ Párducz Mihály ezeket a tálakat hunkori fémedényekkel, így például a Szilágyosmlyón előkerült edényekkel hozza kapcsolatba.¹²¹ A dorozsmai tál azért számít egyedinek, mert az alább felsorolt párhuzamok mindegyikénél a tálak pereme alatt bekarcolt vonal, vagy kannelura található, és kivétel nélkül szürke, vagy fekete színűek: Szeged-Bilisics,¹²² Szentese-Nagyhegy¹²³ és Ujverbász.¹²⁴ A hunkorban rengeteg egyedi, sajátos vonásokkal edénytípus ismeretes. Az elmondottak alapján e két edényünket is közéjük sorolhatjuk be.

Üveg poharak.

A sándorfalvi 8. sírban a töredékekből rekonstruálható pohárprofil alapján /VIII.t.5./ a dorozsmai "ép" pohárral megegyező típusú üvegedényt találtunk. /XV.t.1./ Ezek színe, anyaga és formája teljesen megegyező a barbarikum területén előkerült, a 4. század végére, az 5. század végére tehető üveg-pohár leletekével.¹²⁴ A dorozsmai darab pontos má-

sát a Csongrád-Kenderföldek 9., valamint a 126. sirjaiban lelt példányokban találtuk meg. ¹²⁵ Nemcsak típusuk egyezik meg, hanem méretre is teljesen egyformák: magasság- és szájméretük között csupán 2-3 mm különbség van. Barkóczy László és Salamon Ágnes munkájának köszönhető, hogy ma már jól ismerjük e pohártípus körét, készítésének helyét és idejét. ¹²⁶ Nemcsak a magyarországi üvegleletekről szóló munkáik fontosak számunkra, hanem a pannoniai későrómai temetők folyamatos közlése és értékelése is. Az Alföld 5. századi történetéhez ^augyánis számos fogódzópontot találhatunk bennük. ¹²⁷ A dorozsmai, és a sándorfalvi 8. sirból származó üveg poharakról összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy készítési helyük valamelyik tövábbélő későrómai, ⁱpannoniai üvegműhely volt. ¹²⁸ Pontos párhuzamaik például a csákvári temetőből is előkerültek, ahová az 5. század első felében még biztosan temetkeztek ¹²⁹ A sándorfalvi 1. /I.t.8./ és az 5. ¹³⁰ /IV.t.3./ sírokban előkerült pohár illetve a töredékek alapján rekonstruálható példány külön csoportba tartoznak. Formailag egyformák lehettek, díszítésük is megegyezik, csak a falvastagságuk különböző. Az 5. sir üveg poharának pontos analógiája a hódmezővásárhelyi Francisti téglagyárból

ismert,¹³⁰ de ilyen került elő Madarason¹³¹ és Tiszaföldváron is.¹³² Valószínű, hogy ez a típus keleti műhelyek terméke, és éppen a 4. század végén, az 5. század elején beköltözött újabb népcsoportokkal együtt került az Alföldre.¹³³

Nem lehetett célunk az összes népcsoport leletegyütteseinek mindenre kiterjedő alapos elemzése. Az ilyen célú munkának természetesen az lenne az alapfeltétele, hogy az anyaggyűjtés az egész Alföld 4-6. századi teljes leletanyagát felölelje. Mi ezzel itt és most meg se próbálkozhattunk. A továbbiakban is csupán két temetkezési szokással tudunk behatóbban foglalkozni. Az egyik, amely csak a szarmata etnikumra jellemző /körárkos-halmos temetkezési mód/, másik pedig a legkésőbbi szarmatáknak is szokásukká lett ritus /a fegyverek sírba helyezése/.

IV. A KÖRÁRKOS - HALMOS TEMETKEZÉSI SZOKÁS

NYOMAI AZ ALFÖLDI SZARMATÁKNÁL ¹³⁴

Lelőhelyeink közül csak a Sándorfalva-eperjesi temetőben tárhattuk fel és dokumentálhattuk ennek a ritusnak a legpregnansabb emlékeit. /3. kép/ Itt a sírok egymáshoz közel, zárt, szigetnyi területen helyezkedtek el, két sorba rendeződve. Több száz hektá-

ros területen távolították el a humuszcéteget, így módunkban lehetett a temető kiterjedését pontosan körülhatárolni. Meglepetésünkre a 11 síron kívül több temetkezést nem találtunk, ezért úgy hisszük, hogy egy kis közösség rövid ideig használt temetkezési helyével van dolgunk. A körárkos-halmos sírok szorosan egymás mellett helyezkedtek el. A sírokban férfi-, női- és gyermekvázakat bontottunk ki. A temető szerkezetét vizsgálva arra a következtetésre juthattunk, hogy az egy sorba azonos ritus szerint eltemetettek között családi kapcsolat lehetett. Feltevésünk igazolásához természetesen az antropológiai vizsgálatok eredményei is okvetlenül szükségesek lennének.

A legutóbbi évtizedben különösen gyakran kerültek elő olyan temetőrészletek, ahol körárkos-halmos sírokról is említést tesznek az ásatók. ¹³⁵ Anyaggyűjtésünk során 25 ilyen lelőhelyet vehettünk számba. ¹³⁶

1. Adács

Víztorló építésének munkálatai közben többek között szarmata temető is került elő. Az ásató szerint a sírok egyike "kurgán" volt. A temetkezések nagy részét a földmunkákkal megsemmisítették. ¹³⁷

2. Csanytelek-Ujhalastó

A szita temető területén feltárt 112. szarmata sírt kör alakú árok kerítette. ¹³⁸ A sírgödör nagyméretű, téglalap alakú, benne nyújtott helyzetű háton fekvő fiatal nő rendkívül rossz megtartású csontvázát bontották ki. ¹³⁹ Mellékletei: 1. Kéttagú, aláhajlított lábú alsóháros bronz fibula. 2. Nagyméretű gyöngy. 3. Vas ár. 4. Tarsolyhoz tartozó vas merevítő pálcia. 5. Kovakövek. 6. Traianus denár /101-102./, ¹⁴⁰ 7. Korongolt szürke csupor.

Az árokból kézzel formált durva kis pohár került elő. Méretek: körárok külső $\varnothing$: 8,0 m, szélessége a nyelés szintjén 0,5-1,0 m, mélysége: 0,2-0,5 m.

A fibula párhuzamai alapján a sírt a 4-5. század fordulójára tehetjük. ¹⁴¹

3. Csongrád-Felgyő

A honfoglaláskori falu feltárása közben többek között szarmata temető is került elő. László Gyula beszámolt arról, hogy egyes sírcsoportokat sekély árok vettek körül, ezen belül pedig "a vezető emberek díkjait még külön kör alakú árok és sáncok fogták közre." A temető leletei közül egy férfisírból való lándzsát is említ. ¹⁴² A lándzsa alapján feltételezhetjük, hogy a temető a szarmatakor késői időszakába tartozik, de a közelebbi meghatározására nincs

módunk.

4. Endrőd 143

5. Gyoma-Nagy Egei halom

A lelőhelyen 1971-1975 között 50 szarmatakori sír került elő. Közülük néhányat árok övezett. Átmérőjük 10-12 méter között volt. 144

6. Hortobágy-Poroshát 145

"Zoltai Lajos a hortobágyi halmos temetők leírásánál megemlíti, hogy némely halom körül észrevehető sekélyes mélyedés annak a körárokknak a maradványa, melyből a sírhalmot felhányták. Különösen az I., II., III., V., VI. és a IX. temetők középnagyságú halmait övezik ilyen árkok ... az első fogalmazványok tartalmaznak olyan ásatási megfigyeléseket, amelyek lényegessé válnak a temetők feldolgozása során, mégis valamilyen oknál fogva nem kerültek bele a szerző nyomtatásban megjelent cikkébe... Így az adattári feljegyzések alapján kívánatosná is vált a Hortobágy-porosháti temetők újraértékelése." 146

7. Jászdózsza 147

8. Kál-Legelő, Kavicsbánya

Szabó János Győző 1966-1967-ben szarmatakori sírokat is tárt fel a lelőhelyen. A 25 sír közül 10 bizonyult körárkos-halmosnak. Az árkok itt is, miként

Sándorfalván, sorokba rendeződve helyezkedtek el. Az árkok átmérője 9-13 méter között volt, szélességük 0,6-1,0 méter körüli. Az ásató megfigyelései szerint a kisebb átmérőhöz keskenyebb és sekélyebb árkok tartozott. A sírokat minden esetben mélyebbre ásták, mint az árkok alját. Az árkok többsége nagyon sekély, kikopott volt, így legtöbbször a bejáratot sem lehetett tisztán megfigyelni. A sírok tájolása: DK-ÉNy. A rítus elnevezésére velünk megegyezően Szabó János Győző is a "körülárkolt halom" nomenklaturát használja. 148

9. Katymár-Téglagyár

A 15. sír körül az ásató egy 90 cm széles, ovális árkot figyelt meg. A sír tájolása: D-É. Mellékletekben gazdag volt: edényt, vaskést, fibulát, vascsatot és közel ezer gyöngyöt találtak benne. Korhatározása: 2. század. 149

10. Kiskőrös-Pap tanya

A lelőhelyen bekötőút építése közben szarmatakori temetkezések is kerültek elő. Közülük kettőt kerített árkok /48. és 49. sír/ a harmadik közvetlenül az előbbiek közelében helyezkedett el /50. sír/. Az árkok átmérője 9,5 méter, szélessége 0,6-0,7 méter, a kapu szájának szélessége 0,7 méter. Az előző, közös árkon belül elhelyezkedő két sírt teljesen feldúltan és kiraboltnak találta meg az ásató, egyetlen lelet sem került ki

belőlük. Ezzel szemben az árkon kívüli sír bolygatatlan volt, mellékeletei kés, ovális lemezes csat, és korongolt szürke edény voltak.¹⁵⁰ Az ásató a sírokat a 3. századra tette, de a csat alapján esetleg későbbi datálás is elképzelhető.

11. Kiskőrös-Fekete halom

Az ásató két körülárkolt szarmata sírról tett említést. Tájolásuk: D-É, koruk: a 3. század vége, 4. század első fele.¹⁵¹

12. Kiskunfélegyháza-Kővágóéri dűlő

A kilenc, jobbra kirabolt szarmata sír közül kettőt egy keskeny, közös árok kerített. Átmérője kb. 5 méteres volt. A röviden ismertetett leletek alapján valószínű, hogy a temetőrészlet 2-3. századi lehet.¹⁵²

13. Kunfehértó

Leletmentő ásatás során 5 szarmatakori sírt tártak fel, melyekből kettő körül árkot is megfigyeltek. A sírokat egy kivétellel mind kirabolták.¹⁵³ A leletanyag alapján valószínű, hogy a temető 2-3. századinál nemigen lehet későbbi.

14. Kunpeszér ¹⁵⁴

A nagykiterjedésű szarmata temetőrészlet sírjai között kerek és négyszögletes körülárkolásokat lehetett megfigyelni. Olyan eset is előfordult, hogy csak

a központi sírgödörrel párhuzamos kétoldali árkokat találták meg, ami a központi halom felhányásának egy harmadik módja lehetett. 155

A sírok többsége itt is ki volt rabolva. A megmaradt leletanyag alapján azonban a temető feltárt sírjait a 3. századra tudjuk korhatározni.

15. Lászlófalva-Községi temető

Az 1. női sírt köralakú árok kerítette. Az árok átmérője kb. 8,5 méter, szélessége 0,7-1,0 méter, mélysége 76-85 centiméter volt. Tájolása D-E 197°. Leletei: 1. Üveg pohár. 2. Agyagbögre. 3. Antoninus Pius denár. 4. Vastárgy. 5. Orsókarika. Az ásató a sírt a 4. század végére, 5. század elejére korhatározta. 156

16. Madaras - Halmok

Itt 28 feltárt halom közül tizet kerített árok, és a halom nélküliek /?/ közül is 41-nél figyelték meg körárkot a temető majd négyszáz sírja közül. Az árkok belső átmérője 4,6 métertől 8-10 méteresig változó, szélességük általában 1-2 méteres. A bejárat 60-110 cm széles, a bejáratí árokvégek gondosan lekerekítettek. Az árkok rézsúsen lejtének, mélységük 60-110 cm közötti. Aljuk ho-

morú, olyan, mintha kapa-szerű szerszámmal mélyítették volna. A szélesebb árkok esetében az ásató kettős U betű alakú keresztmetszetet figyelt meg. A 3. század utolsó harmada és az 5. század közepe közötti időszakra tehető ennek a népes temetőnek a használati kora.

17. Orosháza-Tanyák

1952-ben az orosházi tanyák homokbányájában 6 szarmata sírt tártak fel. A sírok közül kettőt kerített árok, az egyiké /8. sír/ hatszögletű, a másiké /11. sír/ nyolcszögletű alaprajzot mutatott. Átmérőjük kb. 7-8 méter, illetve 9,4-11,2 méteres volt. Tájolásuk egyöntetűen D-É. Zalotay Elemér a sírokat a 4. századra korhatározta. ¹⁵⁸ Egy évvel később ugyanezen a lelőhelyen további 4 szarmata sír került elő, közülük kettő körül árkot figyeltek meg. Az egyik sír árka tojásdad alaprajzot mutatott /5,6 x 4,0 m/, a másik külső vonala nagyjából kör alakú, a belső viszont szögletes volt. Az utóbbinál a fej irányában 0,9 méter széles átjáró van. Mélysége 1,1 méteres. ¹⁵⁹

18. Püspökladány-Gőrepart

Földmunka során megmentett szarmata temető sírjai közül csak egyet kerített árok. Ez a sír feldúlt volt, tájolása ÉK-DNy /?/ volt. Leletei: 1. Edény és

edénytöredék. 2. Gyöngyök. 3. Üveg karperecztöredék. 4. Ezüst karikák. 5. Bronz csüngők. 6. Láda bronz veretei. 7. Vas torques töredékei. 8. 3 db fibula. Az árok átmérője 11-13 méter, szélessége 0,8-1,0 méter, mélysége 0,15-0,2 méter. Az árok teljes körívét nem is lehetett megfigyelni, az észlelhető körív nyílásszöge kb. 180 fokos volt. A temetőt az ásató a 3. század végére, 4. század elejére tette. ¹⁶⁰

19. Szeged-Csongrádi út ¹⁶¹

A korai szarmata temető sírjai közül a 34. gyermeksírt négyzet alakú árok vette körül. A fej felőli részen itt is bejárat volt. A bejáratl árokvégek alján lókoponya és római festett kerámia került elő.

20. Szegvár-Puskin TSZ, Hűtő

A lelőhelyen összesen 5 szarmata sírt tártak fel, melyek közül csak egy volt körülárolva. ¹⁶²

21. Székkutas-Kápolna dűlő

Az 1965 óta folyó ásatások az avar temetővel együtt 21 szarmata sírt is eredményeztek. ¹⁶³ A köralakú árkok több sorban, csaknem egymást érintve helyezkednek el, átmérőjük 12 méter körüli. A sírok nemcsak az övárkokon belül, hanem közöttük is voltak,

és nagyrészüik kirabolt volt. Az ásató a temetőt a 3. század végére teszi. 164

22. Tiszaföldvár-Téglagyár

A téglagyár agyagbányájában folytatott leletmentés során egy kirabolt szarmata temető árkokkal körülvett három sírja került elő. 165

23. Tiszaúrt-Homokos 166

24. Tiszanána-Rövid dűlő

Leletmentés során, egy kb. 5000 m²-es területen többek között szarmata temető is került elő, közöttük több kurgános is volt. 167

25. Törökszentmiklós-Surján

A temető 6. sírja volt körárkos. Átmérője 10,5 méter, szélessége 0,7 méter, mélysége 90-95 cm, a bejárat szélessége 7,8 méter. A feldolgozó a temetőrészt a 380-as évekre korlátozta. 168

A szakirodalom ezidáig elsősorban a temetkezési szokás értelmezésével, valamint az eredet kérdésével foglalkozott. 169 A sokoldalú elemző feldolgozást több körülmény nehezítette: - a régi feltárásoknál nem figyelték meg, nem írták le pontosan, esetleg csak utaltak az árkok meglétére; - a közzétett temető-

részletek többsége csak néhány sírból állt, többször csak egy-egy sírt ismerhettünk meg. A 25 lelőhely közül háromról van teljes feldolgozás, ¹⁷⁰ másik háromról értékelhető adatokat ismerünk, ¹⁷¹ a többi esetben jobbára egy-egy információ állt csak rendelkezésünkre. A sírok többsége kirabolt, leletekben szegény, így a pontos időhatárok megállapítása is nehézségekbe ütközik.

A meglevő adatokat használva összehasonlíthattuk az árkok alakját, méreteit, felépítésüket. Munkánk egyik eredménye, hogy a közös vonások mellett meglepően sok különbözőséget is találtunk. Az árkok alakja többféle lehet. A legáltalánosabb a kör alakú forma, hiszen éppen ez az az ideális alakzat, mellyel a szükséges munkavégzés - a halom elkészítése - a legkevesebb munkát igényelte. Ettől eltérően az Orosháza mellett feltárt sírok egyike szabálytalan négyszög, másik pedig hosszúkás hatszög alakú árokkal volt kerítve /17. lh./, Katymárról pedig ovális formájú árkot említ az ásató /9.lh./. A legutóbbi időben három lelőhelyen, Szeged-Csongrádi úton /19.lh./, Endrődön /4.lh./ és kunpeszéren /14.lh./ négyszögös, a négyzethez közel álló árkok kerültek elő, ebből két lelőhelyen kör alakú árokkal vegyesen. ¹⁷² Az árok formájából következően nem gondolunk minden esetben feltétlenül halom-

ra, elképzelhető a sír pusztán szegletes elkerítése is. Közös vonás, hogy minden értékelhető esetben a fej felőli, déli oldalon bejáratot hagytak. ¹⁷³ Az árkok végei általában lekerekítettek, Sándorfalván jól láthatóan kiszélesednek. Lelőhelynként más és más a bejáratok szélessége, a legtöbbjük 0,6-1,1 méter körüli, a Törökszentmiklós-Surjáni síré szokatlanul nagy, 7,8 méteres /25.lh./. Az árkok átmérője 5-13 méterig különböző lehet. Szélességük és változó, de ez mindig függvénye a megfigyelési szintnek, és a talaj állékonyságának is. Általános a 0,6-1,0 méteres árokszélesség, 2 métereset Sándorfalván kívül csak Madarásról ismerünk. Az árkok szélessége és mélysége tapasztalataink szerint egyenesen arányos az árkok átmérőjével. Fontos megfigyelésünk, hogy a körülárkolt sír feneke mindig mélyebben volt, mint körülárkának alja. Az árkok kinyitásának módjára a madarasin kívül semmilyen utalást nem találtunk. Itt a szélesebb árkok aljának metszete kettős "U" betűhöz hasonlatos, ugyanis az árkok fenekén 10-20 cm magas szigetszerű gerincevonal húzódik. Az ásató értelmezése szerint: "Itt nyilvánvalóan a munka befejezéseképpen még egyszer végighaladtak az árok két partján a kapaszerű szerszámmal, és a közepét már nem tartották érdemesnek kimunkálni." ¹⁷⁴ Sándorfalván az árkok

6-8, db. egymástól elváló teknőszerű mélyedés füzé-
réről áll össze. Ezek a megfigyelések az árkok, és
velük együtt a halmok építésének különböző munkafá-
zisaira engednek következtetni. /Lásd a 10. oldalon!/
12

Az elterjedési térképet szemügyre véve kiderül,
hogy a körülárkolt-halmos temetkezések az Alföld majd
minden táján feltűnnek./20. kép/ Halom, vagy körá-
rok nélküliekkel szinte minden esetben együtt fordul-
nak elő, így a két temetkezési forma egyidejűségéhez
nem fér kétség. Egyelőre nem tudjuk, hogy a temető
néhány sírját miért jelölték ilyen maradandó módon,
és miért maradtak jeltelenek a többiek. Ez az érde-
kes temetkezési ritus nemcsak térben, hanem időben
szétszórva is általánosnak tekinthető, mert a 2. szá-
zadtól kezdve a legkésőbbi szarmatáig csaknem minden-
kor megtaláljuk. Összefoglalóan elmondhatjuk tehát,
hogy az elemzett szokás a szarmata törzsek egész szál-
lásterületén elterjedt, és a legkorábbi időszaktól a
szarmatakor végéig szokásban maradt. Ebben tág idő-
szakban az Alföld területén a körülárkolt-halmos temet-
kezési mód - jelenlegi ismereteink szerint - csak a
szarmata etnikumhoz köthető.
175

A sándorfalvi temető telepének feltárása közben
rábukkantunk a körárkos-halmos temetkezési ritus ere-

detére. Itt a félig földbe mélyített, különböző típusú és méretű házak mellett kör alakú árkok is kerültek elő. Az összes körülményt figyelembe véve bizonyított-nak tekinthetjük, hogy a körárkok a későszarmata telep-hez tartoztak. ¹⁷⁶ Kör alakú, könnyű szerkezetű épít-mények nyomai Felgyőről is ismeretesek. ¹⁷⁷ Halimbán római kori négyszegletes házalapok mellett kör formájú-akat is tártak fel. Minden esetben jól megfigyelhető volt a bejárat helye, itt ugyanis az árkokat nem mé-lyítették le. ¹⁷⁸ Barbár, köralakú építmények ábrá-zolásával a Traianus oszlopon is találkozhatunk. ¹⁷⁹ Ammi-anus Marcellinus leírásaiban ¹⁸⁰ a szarmaták mindkét típusú építményéről, a könnyűszerkezetű kunyhókról és a gerendákból összerótt házakról ^{is} emlékezik meg.

V. KÉSŐSZARMATA FEGYVEREK AZ ALFÖLDÖN

1. Alattyán, 13. sír: kétélű kard fatokban, boros-tyán gombbal. A sírban a deréknak megfelelő helyen találták. ¹⁸¹

h: 87,5 cm, sz: 5,4 cm, markolat h: 12,5 cm.

A sír sarkában, a fej vonalában rövid köpűjű széles pengéjű vaslándzsa feküdt. ¹⁸²

h: 27,7 cm

További leletek: vaskés, 2 db római pénz, fibula, az öv tartozékai /2 db csat, szíjvég/, koporsóhoz tartozó vasalások.

Tájolás: DK-ÉNy.

2. Ásotthalom /Szeged-Bilisits/: 4. sír: a csontváz bal keze mellett és a jobb könyöke táján egy-egy nyílhegy feküdt. 183

h: 9 cm, sz: 3,2 cm,

További leletek: 2 db gyűrű, kés, edény.

3. Banatsko Arandelovo /Oroszlámos/ - Podlukány
dűlő 2. sír: az öv körül, a csontváz jobb oldalán láncdzsza /?/ került elő. 184

További leletek: 2 db vastárgy, edény.

Tájolása: ÉK-DNy

4. Bordány: szórvány láncdzsza a későszarmata temető területéről. 185

5. Csengele-Bogárhát, 2. gödör: láncdzsza töredéke került elő a gödörből, kísérő leletei: jellegtelen szarmata kerámia valamint egy orsógomb voltak. 186

6. Csongrád-Berzsenyi utca /Dohánybeváltó/,

- 3. sír: keskeny pengéjű töredékes láncdzsza,

nem eredeti helyzetben. 187

h: 28,5 cm, penge h: 14,5 cm, köpű $\varnothing$: 2,3 cm.

További leletek: vascsat, vasfibula, kovakő, szegecs.

Tájolása: DDK-ÉÉNy

- 4. sír: fűzfalevél alakú, hosszú köpűjű vaslándzsa, farostok lenyomataival. A fanyélre eredetileg bronz szeggel erősítették fel. 188

h: 35,5 cm, penge h: 18,0 cm, köpű $\varnothing$: 2,5 cm.

Kúpalakú pajzsdudor bikonikus alsó résszel. 189

m: 12,2 cm, $\varnothing$: 16,0 cm, perem sz: 2,8 cm.

További leletek: vasfibula, kés, vascsipesz töredékei, vascsat, castőredék.

Tájolása: DDK-ÉÉNy

7. Csongrád-Gyökér utca: bolygatott sír egyetlen melléklete egy lándzsa. 190

Tájolása: D-É

8. Csongrád-Határút, Babót Henrik földje: a temető területéről két szórvány fegyver ismeretes, egy lándzsa töredéke, 191 valamint egy kétélű kard, amelynek hossza az 1 métert is meghaladja. Nem tudni, hogy a karddal együtt ábrázolt félköríves vasdarabnak milyen funkciója volt eredetileg, talán a felerősítést

szolgált. 192

9. Csongrád-Kenderföldek /Laktanya/: 193

- 4. sír: részben bolygatott férfi csontváz bal vállánál és a jobb medencéjénél 2-2 háromélű nyílhegy került elő. 194

További leletek: vascsat, kés, pénz, sílex-töredék, grafitdarab, vascsat.

Tájolása: D-E

- 5. sír: a munkások által feldúlt sírból erősen oxidálódott lándzsa származik. 195

h: 24,5 cm, köpű h: 8,5 cm.

További leletek: üveg pohár, vaskés.

Tájolása: D-E

- 13. sír: ülő férfi csontváz jobb combcsontja mellett, hegyvel a koponya felé lándzsa feküdt. 196
Teljesen ép, pengéje a köpűnél ívelten kiszélesedő. 197

További lelet: edény

- 16. sír: férfi csontváz mellkasán keresztben, hegyével a koponya felé vaslándzsát találtak. 198

h: 39,0 cm, köpű h: 15,0 cm.

További leletek: kés, pénz, tál, fibula töredékei.

Tájolása: D-E.

- 40. sír: férfi csontvázának jobb csuklója mel-

lett kettéhajtott rövid vaskardot bontottak ki. 199

h: 44,5 cm, sz: 4,5 cm, markolat h: 6,0 cm.

További leletek: tál, Antoninus Pius denár, kovakövek, kés.

Tájolása: D-E

- 48. sír: ülő férfi csontváza. A csontok alatt erősen oxidálódott vaslándzsa feküdt. 200

h: 25 cm, köpü h: kb. 9 cm.

További lelet: pohár

- 60. sír: ülő vagy guggoló férfi /?/ nagyon rossz megtartású vázának egyedüli melléklete egy erősen oxidált vaslándzsa volt. 201

h: 36,7 cm, köpü h: 12 cm.

- 61. sír: felnőtt egyén nagyon rossz megtartású, talán guggoló helyzetben eltemetett csontváza. A sírból erősen oxidált vaslándzsa került elő. 202

h: kb. 33 cm, köpü h: 17 cm.

További leletek: vaskorong, vasveret, ezüst csat, pasztagyöngy töredékei, vaskés /?/ töredékei.

- 70. sír: felnőtt egyén ülő csontváza, egyedüli melléklete egy vaslándzsa volt. 203

h: 32,5 cm, köpü h: 16 cm.

- 74. sír: felnőtt egyén talán ülő csontváza. A csontok alatt egy erősen oxidálódott vaslándzsát leltek. 204

h: kb. 25 cm, köpü h: 9 cm.

További leletei: edénytöredék.

- 75. sír: felnőtt egyén nagyon rossz megtartású, ülő helyzetben eltemetett csontváza. A csontok alatt egy kisméretű lándzsát találtak. 205

További leletei: 3 db edénytöredék, két végén visszahajlított koporsókapocs, vastöredék.

- 108. sír: felnőtt férfi háton fekvő csontváza. A jobb combcsont mellett vaslándzsa feküdt. 206

h: 28 cm, köpü h: 14 cm

- 114. sír: felnőtt férfi /?/ háton fekvő, rossz megtartású csontváza. A jobb combcsont mellett, hegyével a lábak felé lándzsahegyet bontottak ki. 207

h: 32 cm, köpü h: 16 cm.

Tájolása: D-É

- 123. sír: csatornával átvágott felnőtt férfi /?/ csontváza. Nagyjából a mellkas közepén egy rombikus vas nyílhegy /?/ feküdt. 208

h: 2,7 cm

a koponya alatt nagyon rossz megtartású vas lándzsát leltek.

h: 35,5 cm, penge h: 18,5 cm.

Egyéb leletei: vastöredék

Tájolása: D-É /5 fokkal K-re/

- 128. sír: rossz megtartású férficsontváz, fej körüli része bolygatott volt. A lábak tájékáról összesen 4 db. háromélű vas nyílhegy került elő. 209

Egyéb leletek: ezüst karika, koporsókapcsok.

Tájolása: D-É /15 fokkal K-nek/

- 135. sír: a bolygatott férficsontváz bal vállánál egy vaslánczsa töredékét bontották ki. 210

További leletek: koporsókapcsok, ezüst denár, edénytöredék.

Tájolása: D-É /5 fokkal Ny-nak/

- 136. sír: bolygatott férficsontváz bal combjánál eredeti helyzetben töredékes rövid vaskard feküdt. 211

H: 43,5 cm., sz: 5,3 cm, markolat h: 5,2 cm.

Egyéb leletek: borostyángyöngy, vaskorong, vasár töredéke, vascsat, ezüst denár, koporsókapocs töredéke, vastöredék, csigaház.

Tájolása: D-É /7 fokkal Ny felé/

- 137. sír: bolygatott férficsontváz jobb lábsontjai előtt jó megtartású lánczsa feküdt. 212

Egyéb lelet: ezüst csat.

- szórványok: a temető területéről 4 db lánczsa került elő.

Méreteik: l./ h: 33 cm, köpü h: 14,5 cm

- 2./ h: 26 cm, köpü h: 16,5 cm,
3./ h: 34 cm, köpü h: 10 cm,
4./ h: 22,5 cm, köpü h: 10 cm. 213

10. Csongrád-Vendelhalom, 21. sír: a feldúlt
sír leletei között lándzsa is szerepel. 214

h: 40 cm, köpü h: 21 cm, sz: 4,7 cm, köpü
 ϕ : 3,8 cm.

További leletek: római denár, töredékes kések,
bronz lemez, két végén behajtott koporsókapocs.

11. Csongrád-Werbőczy utca /Piroskaváros/:

- 6. sír: a bolygatatlan férficsontváz két ágyé-
ki csigolyája közé szorulva háromélű nyílhegyet leltek.

h: 6,5 cm

a lábak végénél erősen oxidált, ha-
ránt állásban lelt vaslándzsa hegye. 215

h: 33 cm, köpü h: 11 cm, sz: 5 cm.

Egyéb leletek: ezüst denár, vasszög, bronz karika,
vasfibula /?/ töredéke, vastör. /Megjegyezzük, hogy mé-
retei alapján inkább hosszú késnek tartható./, kés, 2
db vascsat, edény.

Tájolása: DK-ÉNy

- 9. sír: a munkások által teljesen feldúlt sír.
Állítólag innen került elő egy erősen oxidált lándzsa-

hegy, h: 31 cm, éle h: 20 cm,

ugyaninnen való egy nagyon töredékes
pajzsdudor is. 216

12. Dunaharaszti, 1. sír: bolygatott sírban erő-
sen oxidált vasszekerce került elő. 217

éle h: 12 cm,

Egyéb lelet: oldalt lehajlított lábú fibula.

Tájolása: DK-ÉNy.

- szórvány a temető területéről: töredékes vas
lándzsa, h: 12,5 cm, köpü h: 6,5 cm.

13. Endrőd-Kocsorhegy:

- 20. sír: egyetlen lelete egy kétélű kard volt.

A csontok teljesen elporhadtak, a sírt még gép is boly-
gatta. 218

h: kb. 75 cm / a kard hegye hiányzott/

Tájolása: D-É

- 39. sír: bolygatott férfisír, a jobb váll magas-
ságában vaslándzsa feküdt. 219

h: kb. 30 cm, nyél h: 15 cm,

Tájolása: D-É

14. Jászberény-Szőlősdűlő, 4. sír: egyetlen lele-
te egy rövid kard volt. 220

h: 49,2 cm, penge h: 38,3 cm.

15. Kecskemét-Méntelek, 1. sír: bolygatatlan
férficsontváz, a bal karcsontjára fektetve kétélű
vaskard volt. 221

h: 80 cm, sz: 5,0 cm

További leletek: aláhajlított lábú fibula, 2 db
kiszélesedő végű karperec.

Tájolása: D-E.

16. Kisterenye: a szórványként előkerült hunko-
ri leletek között szerepel egy lándzsa is. 222

h: 25 cm, sz: 2,7 cm.

17. Lőkősháza: nem hiteles módon feltárt sírból
kétélű vaskard ismeretes. A markolata hiányzik. 223

h: 62,5 cm, sz: 4,5 cm.

További leletei: bronz fibula, edény /?/,

18. Kunszentmárton-Habrányi telep, 8. sír: kö-
zelebből meghatározatlan helyszínről törkés került
elő. 224

h: 23 cm.

19. Madaras-Halmok, 262. sír: a hátonfekvő fér-
ficsontváz bal válla mellett nehéz kétélű kard volt
elhelyezve. A férfi koporsóban nyugodott, lábánál e-
dény volt. A temetőben feltártak még egy másik kardos

sírt is.²²⁵

Tájolása: DNy-ÉK.

20. Maroslele /Püspöklele/ - Soós Sándor 95. sz.

telke: sírokból származó kétélű rövid vaskardok, sajnos nem hiteles körülmények közül. ²²⁶

1./ h: 49,0 cm, szé 5,5 cm, nyél h: 7,0 cm.

2./ h: 62,0 cm, sz: 6 cm, markolat h: 8,5 cm.

21. Mátételke: 1904-ből származó nem hiteles körülmények között előkerült sírlelet. A kisméretű lándzsa a váz vállacsontján került elő. ²²⁷

h: 20 cm, penge h: 12 cm, sz: 2,4 cm.

További leletek: nyakperec, edény. Párducz Mihály a sír anyagával együtt közöl még egy kolompot is. Ez a tárgy azonban az eredeti sírleírásban nem szerepel. ²²⁸

22. Mórahalom, 12. sír: a csontváz mellett az ásató 80 cm hosszú rozsdafoltot észlelt. ²²⁹

Egyéb leletek: vastag edénytöredékek.

Tájolása: K-Ny.

23. Novi Kneževac /Törökkanizsa/, 6. sír: erősen bolygatott, kétélű vaskard töredékei. ²³⁰

27. Szeged-Kiskundorozsma-Kenyérváró halom: nem hiteles sírből kardmarkolatra való borostyán gomb került elő. /lásd a 34. oldalon!/
233

28. Szeged-Öthalom, 24. sír: rozsdás vas lándzsa-csúcs két darabba törve. 233

További lelet: edény

29. Szeged-Szőreg homokbánya, 39. sír: kétélű vaskardhoz tartozó bronz koptató. /lásd a 40-41. old.!!/
234

30. Szeged-Szőreg-Téglagyár: 1899-ben, kútásás közben sírt találtak. A leletek - köztük kétélű vaskard fatokmaradványaival - ajándékként kerültek be a múzeumba. 234

h: 70-80 cm, sz: 4 cm.

További leletek: tál, karika, kagyló bronz karikával, hordó alakú mészkögyöngy.

Tájékozása: a találók elmondása szerint Ny-K.

31. Szeged-Tápé-Malajdok A;

- 8. sír: férfi csontváza, a bal vállánál rövid kard, vagy tőr. 235

h: 30,5 cm.

További leletek: bronz karika, bronz csat, vasfibula, kés, denár, vastöredék.

Tájékozása: DK-ÉNy.

- 18. sír: a jobb combcsont külső oldalánál
hosszú egyenes kés feküdt. 237

h: 25,2 cm

További leletek: vascsat, denár

Tájolása: DDK-ÉÉNy.

- 21. sír: a feldúlt sírban két vaslá dzsát
találtak. Az egyik a bal oldalon, a másik a jobb
láb külső oldalán helyezkedett el. 237

h: ^{19,}26 cm, köpű ϕ : 2 cm.

További leletek: állatcsontok, borostyángyöngy.

Tájolása: D-E.

- 22. sír: férfi csontvázának gerincoszlopa
végénél, keresztben hosszú kést találtak. Nyélnyujt-
ványán szeg volt átütve. 238

h: 23 cm

További leletek: tál, bronz csat, lyukasztóvas,
vascsat.

Tájolása: DDK-ÉÉNy.

- 23. sír: férfi csontvázának bal válla felett
köpűjével É-nak egy lándzsahegyet leltek. 239

h: 34 cm, sz: 4,5 cm, köpű ϕ : 2,5 cm.

További leletek: pénz, bronz csat, kés, vasár,
koporsókapcsok, edénytöredék.

Tájolás: DDK-ÉÉNy.

- 32. sír: férficsontváz bal medencéje végén keresztben hosszú vaskést találtak. 240

h: 19,5 cm.

További leletek: tál, 2 db bronz csat, denár, kovakövek, fibula.

Tájolása: DDK-ÉÉNy.

- 33. sír: férficsontváz bal combcsontja belső oldalán vaskés, a lábszárcsont mellett köpűjével D-nek fordított vaslándzsa feküdt. 241

kés h: 19,5 cm,

lándzsa h: 34 cm, sz: 4 cm, köpű h: 11 cm,
ø: 2,5 cm.

További leletek: vascsat, kovakövek, csiholó, fibula, kés.

Tájolása: DDK-ÉÉNy.

- 40. sír: férficsontváz mellett vaslándzsát találtak. 242

További leletek: vasfibula, 2 db vascsat, ezüst csat, kovakő, edény, két vaskés töredékei.

Tájolása: D-É.

- 43. sír: a jobb kéznél vaslándzsa töredékei, és egy 34 cm-es hosszú vaskés. 243

További leletek: csontfésű, bronz csat, vascsat, fibula, ezüst denár, koporsókapcsok.

Tájolása: D-É.

- szórványok: kétélű kardok:

1./ h: 100 cm, sz: 6,3 cm

2./ h: 86 cm, sz: 5,0 cm, markolat h: 11,5 cm.

lándzsák:

1./ h: 37 cm,

2./ h: 25,7 cm,

3./ h: 29 cm. 244

32. Szeged-Tápé-Malajdok B, 5. sír: bolygatott
férficsontváz bal oldalán kétélű vaskard feküdt. 245

h: 94,5 cm, sz: 6,2 cm.

További leletek: kés, denár, bronz lemez, kopor-
sókapcsok.

Tájolása: D-É.

33. Szentos-Berekhát /Pataki Szilveszter földje/.

4. sír: ismeretlen helyzetű vaslándzsa. 246

h: 36 cm, köpű h: 12 cm.

További lelet: ezüst denár.

34. Szentos-Kaján, 7. sír: a fej közelében töre-
dékes vaslándzsa került elő. 247

További leletek: vaskés, kovadarab.

Tájolása: D-É.

35. Szentes-Rákóczi utca, 2. sír: férficsontváz baloldalán a koponya mellett köpűjével felfelé vaslándzsa feküdt. 248

További leletek: kés, vasfibula, vascsat, tál, 5 db későrómai pénz, másik vascsat.

Tájolása: D-E.

36. Szirmabesenyő: bolygatatlan férficsontváz bal medencéjéhez helyezve kétélű, keresztvassal ellátott kard került elő. A kardon 50 cm hosszú másik, rövid kard feküdt. 249 /Nagy kard h: 98 cm./

További leletek: edény, 3 db csat, állatesont, a kardhoz borostyángomb és koptató is tartozott.

37. Tiszaölök-Rázompusztá-Rázom major: egy sírból rövid vaslándzsa és pajzsudor töredéke került elő. 255

További leletek: kiöntőcsöves korsó, egyoldalas csontfésű sárkány-motívummal,

Tájolása: arccal Kelettel szemben. /?/

38. Vajska, 1. halom: erősen bolygatott sírból nagyon rossz állapotú vaslándzsa került elő. 251

39. Vöröstemplomtanya: egy sírban a csontváz mellett 27 cm-es vaslándzsa került elő. 252

További leletek: korsócska, a fejnél kb. 250 db gyöngy.

Tájolása: D-É.

40. Vrbas /Ujverbász/, 2. sír: nagyon rossz állapotú vaslándzsa került elő a sírból. 253

További lelet: edény.

Tájolása: D-É.

41. Ujszentiván-Kuhn Miklós telke: kétélű vaskard, hegye és markolata hiányzik. Biztosan sírból került elő, de a leletkörülményeiről semmit nem tudunk. 254

h: 53 cm.

További leletek: bögre, bronz csengő, kalcedon-gyöngy, bronz fibula.

Anyaggyűjtésünk szempontjai és eredményei:

Az Alföldön 41 olyan lelőhelyet találtunk, ahol fegyver fordult elő, vagy arra szakirodalmi leírás utalt. 255 ^{21. kép} A lelőhelyekről összesen 78

adatot gyűjtöttük ki, ami valamennyivel több fegyvert jelent, mert néhány esetben egy sírban belül többet is

adatolhattunk/ pl. az 1., 9., 11., és 32. lelőhelye-
ken/.

A fegyverek felgyűjtésének elsődleges szempont-
jai: a sírban elfoglalt helyzetük és típusukat is
meghatározó méreteik /hosszúság, szélesség, átmérő
és magasság/voltak. Az összefüggések alaposabb és
hitelesebb vizsgálata érdekében szükségesnek láttuk
a temetkezési ritus legjellemzőbb adatait is felje-
gyezni /tájolás, koporsó a kapcsai alapján/, és
minden esetben - ha arra módunk volt - leírtuk a váz
állapotát és helyzetét is. Felsoroltuk továbbá az
összes fegyveres temetkezés további, nem fegyverek-
ből adódó leleteit is. A csontvázak nemének meg-
határozását az ásató, illetve a feldolgozók általá-
ban nem írták le, vagy férfinak határozták meg.

A felgyűjtött adatok jellege:

A fegyverek döntő többsége temetőből került elő,
sírból, vagy szórványként. Egyetlen biztosan telep-
ről származó lándzsahegy töredékünk Csengele-Bogár-
hátról /5. lh./ ismeretes. Néhány esettől eltekintve
az adatok némelyike hiányzik, vagy hiányos. A fegyve-
reket nem vettük kézbe, nem eredetiben, hanem csak pub-
likációik alapján vizsgáltuk. Elsődleges oka az volt,

hogy e tárgyak kivétel nélkül vasból készültek, többnyire évtizedekkel korábbi ásatásokból származnak, s így állapotuk a publikációk megjelenése óta is nagyon sokat romolhatott.

Az adatok összevetése és értékelése /22. kép/

1. A sírok tájolása

A vizsgálható 69 sírból mindössze 42 esetben közöltek tájolási adatot, de többnyire csak a fő égtájakat jelölték meg. A fejjel Délnek, lábbal Északnak való irányítás teljesen általános, bár valószínűnek tartjuk, hogy nem pontosan a D-É volt a csontvázak irányítása, hanem valamilyen pontossággal ehhez álltak legközelebb. Pár foknyi eltérés majd minden esetben valószínűsíthető. ²⁵⁶ Pontosabb adatnak számít, ha a főirányon belül azt is megadták, hogy melyik égtájhoz esik közelebb a sír tájolása. A leggyakoribb /13 esetben/ a DDK-ÉÉNy-i, a fejrész Ny-i, kismértékű /5-7°/ eltérést csupán a Csongrád-Kenderföldiek temető két sírjában figyeltek meg. /9. lh./ Fokokban kifejezhető értékek az előbbieken kívül csak a csongrádi temető további kettő, valamint a sándorfalvi 11 sírról ismeretes, és ezeknél is általános a DDK-i irányítás, amikor a fejrész néhány foknyira K-nek tér el az É-i iránytól. Az előzőektől teljesen eltérő

irányítással csak négy esetben találkozhatunk. Közülük kettő nagyon régi feltárásból származik, egyikük nem is tekinthető hitelesnek /30. lh./, a másik leletanyaga pedig nem is teszi lehetővé, hogy biztonsággal a szarmaták közé soroljuk /3. lh./. ²⁵⁷ A harmadiknak ugyan van egzakt égtáj hivatkozása, de nem tudtuk mégsem egyértelműen értelmezni /37. lh./. A szirmabesenyői férfisír pedig az általánoséhoz képest éppen ellentett, É-D irányítású volt /36. lh./. ²⁵⁸

2. A csontvázak helyzete, állapota

A szűkszavú leírások alapján sokszor még azt is nehéz volt eldöntenünk, hogy a sírok bolygatatlanok voltak-e. A legtöbb leírás a leletek tételszerű felsorolására szorítkozott. Elgondolkodtató, hogy a sírok között mindössze 12 olyat találtunk ami biztosan bolygatatlan volt, és a különböző szempontú összehasonlításoknál hiteles adatsort jelenthetett. A bolygatatlannak meghatározott sírok esetében /30 adat/ sokszor hiányzik a rablás helyének és mértékének leírása. Csúpnán egy esetben találkoztunk "elporlott" vázzal, többször a szerző utalt arra, hogy rossz volt a csontok megtartása. Mai tudásunk szerint egyértelmű, hogy az ülő a "guggoló" és "álló" csontvázak nem egy különleges ritusra, hanem sírrablásra utalnak. ²⁵⁹ A csontok ugyanis azért kerültek elő a sírból különböző

magasságokból, mert a rablás után a lassan viszszatemetődő föld rétegesen takarta vissza. Párducz Mihálynak a hunkori leleteinket összegyűjtő ma is alapvető nagy munkájában éppen ez a "ritus" képezte az anyaggyűjtés egyik fő szempontját. 260 Szemléletváltozása e kérdésben is jól követhető a korszak kulcstemetőjéről írott /Csongrád-Kenderföldek/ feldolgozásain keresztül. Még az 1959. évi munkájában alig találkozunk bolygatott sírokkal, addig a temető további modern módszerekkel feltárt, jól dokumentált temetkezéseinek 1963-ban megjelent leírásaiban annál többször fordulnak elő ilyenek. 261

A koporsóban való temetkezés szokása a kapcsok száma alapján nem tekinthető gyakorinak: 4 lelőhelyen "S" alakú, 8 sírban pedig két végén visszahajtott típusú fordult elő. A sándorfalvi ásatás alapján azonban valószínűnek tartjuk, hogy a koporsós temetkezések kapocs nélküli változatai más lelőhelyeken is előfordulhattak, csupán a régi feltárások során vagy nem figyelték meg, vagy nem írták le ezeket a jelenségeket. Valószínű, hogy a fatörzsből kivájt féltreknőket faékekkel vagy faszegecsekkel rögzítették egymáshoz.

3. Fegyvertípusok

A szarmaták fegyverzetéről, hadművészetéről három forráscsoportot vall számunkra: a római történetírók, a korabeli ábrázolások, ²⁶² és természetesen a régészeti leletek. Itt és most csak a legutóbbival foglalkozunk, bár nagyon fontosnak tartanánk a három csoport összevetését is. Szükségességét növeli, hogy a források és az ábrázolások magával a leletanyaggal több ponton ellentmondásosak.

Az alföldi szarmaták megjelenésüktől eltűnésükig lovas népként szerepelnek a különböző római forrásokban. A régész viszont a lovaikat szinte kizárólagosan csak a telepeiken találja meg. Az eddig feldolgozott kevés és többségében csak kis kiterjedésű teleprészletből is kiderült, hogy más-más lófajtákat tenyésztettek. A gödrök anyagában megtalálhatók a forrásokból ismerős kisméretű, a harcban kitartó, igénytelen fajták is. Az elemzett csontanyaguk azt bizonyítja, hogy elsősorban hátasoknak használták őket, de természetesen el is fogyaszthatták a lovakat. ²⁶³

A szarmata férfisírokban egészen a 4. század végéig csak elvétve találunk fegyvereket. Ekkor

jelennek meg a korábbi időszakra vonatkozó forrásokból ismerős fegyvertípusok: gyakorta a lándzsa, a különféle típusú kardok, a nyilak és a pajzsok. Társadalomtörténeti szempontból nagyon fontos lenne a fegyveres férfisírok temetőn belüli helyzetét és előfordulásuk gyakoriságának arányát elemezni, de erre csak nagyon kevés lehetőségünk van, egy megalapozott statisztika készítéséhez nem elegendő. A korszaknak két teljesen feltárt temetője ismeretes, az egyik a csupán 11 síros sándorfalvi /24. lh./, a másik a jelenleg még feldolgozás alatt álló madarasi /19. lh./. Az eddig közölt legnagyobb temető a Csongrád-Kenderföldek, ahol a feltárt sírok száma 138 /9. lh./. Itt 18 temetkezésben találtak fegyvert: ebből 14 lándzsa, 2 rövid kard és 3 nyílhegy volt. A kisméretarányú temetőterképen nehezen tudtuk a fegyveres sírok helyét azonosítani, elhelyezkedésükben semmilyen rendszert, vagy szabályosságot nem fedeztünk fel.²⁶⁴ A Szeged-Tápénalajdoki /A, B,/ temetők hatvannégy sírja közül ötben volt lándzsa, egyikben pedig kard /31-32. lh./. A temetőterképen sajnos nem szerepel minden sír, a leegyszerűsített sémán viszont mind az öt lándzsás temetkezés fellelhető, de helyzetükből semmilyen törvényszerűséget nem tudtunk levonni.²⁶⁵ A sándorfalvi temető a fegyveres temetkezések magas részarányával tűnik ki, ugyanis itt minden felnőtt férfi sírjában találtunk

fegyvert: kettőben kardot, kettőben lándzsát./24. lh./. A temető szerkezetét vizsgálva nagyszerűen kimutatható, hogy egyik szárnyába csak a férfiakat, a másikba csak a nőket temették. /3. kép/ Ez elsősorban a körárkos sírokra érvényes, de ha a melléklet nélküli 9. gyermek-sírról feltételezzük, hogy leány volt, a körárkosokban felfedezett törvényszerűséget a körárkon kívüliekre is kiterjeszthetjük. Vélelmünket igazolja, hogy a két fiúgyermeket a férfiak oldalára, az egyik körárkos-hal-mos lándzsás férfi sírja mellé temették. A fiúgyermek-sírjaiban nem találtunk fegyvereket - más temetők-ben sem -, ami azt látszik bizonyítani, hogy a szarmaták társadalmában a fegyver viselése életkorhoz volt kötve. A többi lelőhelyen a fegyveres sírok vagy egyedül, vagy csak kisebb temetőrészletek tagjaként kerültek elő, legtöbbjük bolygatott volt, vagy nem volt hitelesen feltárva.

A fegyvertípusok mindegyike a korszak általánosan ismert darabja. A lándzsákból összesen 53 darabot vizsgálhatunk. Sírbeli helyzetük csak ritkán ismeretes, főként a gyakori bolygatások miatt. Megfigyeléseink szerint az értékelhető síroknál leginkább a váll vonalában helyezkedtek el /8 sírban/, kevesebbszer a lábaknál /6 sír/, és csak elvétve a kezeknél /2 sírban/. Átlós helyzetű lándzsát két sírban feltételezünk. Az egyik-

ben a mellkason került elő a lándzsacsúcs /9. lh. 16. sír/, az alattjániban pedig a sír egyik fej felőli sarkában /1. lh./. Valószínű, hogy az utóbbi esetben a lándzsát nem a halottra helyezték, hanem a koporsóra. Feltételezésünk szerint ennek az oka az lehetett, hogy a hosszúnyelű fegyver nem fért bele a koporsóba, a sírgödörbe is csak átlós helyzetben tudták elhelyezni. ²⁶⁶ Azokban az esetekben, amikor a medence, illetve a kézfejek könyékén kerültek elő a lándzsahegyek, vagy bolygatottak voltak a sírok, vagy pedig sírba helyezésük előtt el kellett hogy törjék a lándzsák hosszú nyelét. Erre az utóbbi lehetőségre - csak feltételesen - a kardok eltörésének és összehajlításának előfordulásai miatt gondoltunk. ²⁶⁷ A lándzsahegyek mérete és formája igen különböző és változó a köptű pengéje hosszának aránya is, ami arra utalhat, hogy a különböző típusoknak más és más volt a szerepük a harcban, illetve használatuk során. ²⁶⁸

Lelőhelyeinken összesen 25 db kard került elő. Méretük szerint két nagy csoportba sorolhatók: hosszú /kb. 75-100 cm/ és rövid kardok /40-60 cm/. A hosszú kardok többsége fából készült tokban került a sírba, a farostlenyomatok jól látszanak a kardok pengéjén /1., 17., 24/1., 25/5., 29., 30., 32. és 36. lh./.

Nagyon kevés olyan példányt ismertünk, melynek tokját valamilyen fémkoptatóval látták el: nálunk a szirmabesenyői /36. lh./, a sándorfalvi 5. sír kardjának tokja /24. lh./ és kiemelkedően fontos a Szeged-szőregi homokbánya 39. sírjában lelt bronzból készült példány /29. lh./. A szőregi férfisír esetében csak a leletegyüttesben szereplő koptató alakja és méretei alapján következtethettünk arra, hogy eredetileg kétélű, nehéz vaskard is volt a sírban. A szőregihez közel álló koptatók gazdag hunkori sírokban fordulnak elő, gyakran aranyból, aranyozva, vagy ezüstből és nem ritka az ékkőberakásos díszítés sem. ²⁶⁹ Párhuzamait Európa majd minden részén megtalálhatjuk, hiszen a formájukat és méretüket viszonylag szűk határokon belül eleve meghatározza a rendeltetésük. ²⁷⁰ Néha az is előfordul, hogy a markolatot különböző anyagból készült gombokkal díszítik. Derczsmai leletegyüttesünkben /27. lh./ a kard markolatához tartozó borostyángomb volt az egyetlen, ami egyértelműen férfisírra utalt. Funkcióját /, hogy valóban kardhoz tartozott-e és nem lehetett pl. nyaklánc része/ bizonyítja, hogy formájában és méretében is vele teljesen megegyezők hiteles férfisírokból közvetlenül kardjuk markolata mellől ke-

rültek elő. Legközelebbi párhuzamaink közé tartoznak az adatgyűjtésünkben is szereplő szirmabesenyői /36. lh./ és az érmihályfalvi példányok.²⁷¹ A Dunántúlról is kerültek már elő hasonló típusúak: pl. Lábényben²⁷², Tásán²⁷³ és Pécs-Üszögpusztán.²⁷⁴ Az alattyáni díszesebb darab alapján az is jól megfigyelhető, hogy ezeket a díszeket kis fülékkel erősítették fel a kard markolatára /1. lh./. E kardtípus használatának idejéhez pontos kronológiai fogódzópontot jelentenek a sírokban talált pénzek: az érmihályfalviban II. Theodosius 444-ből származó aranypénzének utánzata volt, a jakusovicei kardot pedig Valentinianus arany solidusa keltezi.²⁷⁵ Ugyanilyen pénz került elő a wolsheimi sírból is, ahol bozostyénből készült karddíszet találtak, alig nagyobb, mint a mi szőregi példányunknál.²⁷⁶ A szirmabesenyői /36. lh./ és a Csongrád-határúti példányok /8. lh./ keresztvasukkal válnak ki a többi hosszú kard közül. Az utóbbi markolata fölött a publikációban még egy félköríves vas zárótag is szerepel, ami véleményünk szerint nem volt a markolatnak része, hanem eredetileg egy zárt karika lehetett, ami a kardnak az övre való függesztését szolgálta. A kardokat a csontvázak bal oldalán, többnyire a vállnál, lecsatolva találták meg

/15., 19., 24., 25. és 32. lh./. Két sírban a medence vonalában kerültek elő /1. és 36. lh./, és egyik esetben sem lehetett eldönteni, hogy az üvre voltak-e erősítve, vagy lecsatolva helyezték el hordozási helyükre.

A rövid kardok száma a hosszúakéhoz képest elenyészően kevés, mindössze 6 példányt sikerült találnunk. Közülük csak három került elő hiteles körülmények között: a Csongrád-Kenderfűldek temető 40. sírjából a csontváz bal combcsontja mellett két té hajtván, a 136. sírban pedig a jobb csuklónál/9. lh./. Tipológiaiilag ide tartoznak a szirmabesenyői, a kétélű karddal együtt előkerült példány, és a maroslelei szórvány rövid kardok is /20. lh./. A Jászberény-Szőlődűlő 4. sírjának egyetlen lelete egy keresztmarkolatú kard volt /14. lh./. Ez a típus hazai leleteink között rendkívül ritka, szűkebb területünkön analógiáját sem ismerjük. 277

Megfigyeltük, hogy a sírokban gyakran két kés kerül elő egyszerre. Az egyik egy átlagos méretű, gyakran előforduló, mindennapos használati eszköz, míg a másik jóval hosszabb és szélesebb /19-30 cm/. Az utóbbiakat a leírások is különböző elnevezésekkel

illetik: gyakran ^{az} ugyanazon lelőhelyen előkerült azonos típusú, méreteikben is csak 1-2 centiméterrel eltérő darabokat: hosszú kés, rövid tőr, egyenes vaskés. ²⁷⁸ A leírások és fényképek alapján mi a hosszú kés elnevezést tartjuk helyenек, ugyanis a rövid kardnak és tőrnek két éle van, ezzel szemben az általunk körülhatárolt csoportban mindig csak egy. A rendeltetésüket nehéz meghatározni, de méretük miatt feltétlenül szerepük kellett hogy legyen a közelharcban is. ²⁷⁹ Emellett szól, hogy többnyire fegyveres sírokból kerülnek elő.

Íjra utaló nyomokat csak elvétve találunk a sírokban. Nyílhegyek 5 lelőhelyről ismeretesek, egy kivételével háromélűek, tuskések. A Csongrád-Kenderföldek temető 123. sírjában /9. lh./ egy rombikus nyílhegyet találtak a mellkason, bár hozzá kell tennünk a forma meghatározásához, hogy töredékes darab volt. A nyílhegyek előkerülése, helye és darabszáma a sírokban változó: - bal kéz és jobb könyök mellett 1-1- db./2.lh./
- bal vállnál és jobb medencénél 2-2 db. /9. lh. 4. sír/,
- lábak tájékáról 4 db. /9. lh., 128. sír/,
- csigolyák közé szorulva 1 db. /11. lh./,
- mellkas közepén 1 db. /9. lh., 123. sír/.

A nyílhegyek helyzetének vizsgálatakor is feltétlenül tekintetbe kell venni, hogy többnyire bolygatott sírokból valók, tehát az esetek többségében nem az eredeti helyükön tárták fel őket.

A pajzs az egyetlen, mely a fegyverek közül a védekező felszereléshez sorolható. Mindössze három olyan darabot ismerünk, melyet középen pajzsdudor erősített. Feltételezzük viszont, hogy többnyire olyan pajzsokat használtak, melyeknek nem volt fémből készült középső része. A rómaiaknál is csak az arcvonalbeli katonák pajzsait erősítette vaslemez, és egy a közepére helyezett vashegy. ²⁸⁰ A Duna-Tisza vidéki szarmatáknál a pajzs használatának maradandó nyoma a korábbi időszakból teljesen ismeretlenek voltak. ²⁸¹ A források és ábrázolások alapján a védőfegyverzet fontos része volt a pikkelyes szerkezetű páncél is. ²⁸² A sírok leletei között mindeddig nem sikerült páncélra utaló nyomot találnunk. Valószínű, hogy nem tartozott az általános felszerelési tárgyak közé, és elsősorban csak a vezéreket illette meg.

Táblázatunkra pillantva feltűnő, hogy a fegyveres sírok leletanyaga mennyire egységes. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a nagyarányú sírrablás miatt következtetéseink ^{nem} minden esetben zavarmentesek. A lele-

tek legnagyobb csoportja valamilyen módon az övhöz kötődik: vagy azért, mert annak alkotó része volt /csatok, veretek, szíjvégek, karikák/, vagy azért, mert az övre voltak felfüggesztve /kések, tűzkészségek, árák, pénzek - az utóbbiak persze tarsolyban/. A fibulák a ruházat nélkülözhetetlen tartozékai voltak, hiszen a római kereskedelem gyérülésével a szarmaták maguk is gyártani kényszerültek. A korszakra jellemző az edényeknek a sírok láb~~elő~~li végébe helyezése. A 4. század végétől a kerámiaedények mellett /28 sírban/ megjelennek az üveg poharak is /4 sírban/. E népes csoportok mellett néhány egyedinek számító tárgytípus is előfordul. Az ékszerek közül a karperecek /15. lh./, a torques /21. lh./ és valamivel gyakrabban a gyöngyök. Belőlük a férfisírokba csak egy-egy darab kerül /9. lh., 61. sír, 136. sír/ 30. lh., 31. lh., 21. sír, 41. lh./, egyetlen egyben fordult elő, hogy a koponya körül kb. 250 darabot leltek /39. lh./. A ritkább mellékletek közé tartoznak a fésűk /31. lh., 43. sír, 37. lh./, a csipesz /6. lh., 4. sír / és az állatcsontok /31. lh., 36. lh./. Végül is megállapíthatjuk, hogy a fegyveres férfisírok közös vonásait, a tájolás egyöntetűsége, a koporsós temetkezések és a fegyverek sírokban elfoglalt meghatározott helye determinálják.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatunk bevezetőjében azt vállaltuk, hogy térben is időben körülhatároljuk a legkésőbbi alföldi szarmata leletanyagot. Munkánk alapjául a Sándorfalva-Eperjesen feltárt későszarmata temető, valamint a Szeged-kiskundorozsmai Kenyérváró halom és a Szeged-szőregi homokbánya leletei szolgáltak. Eredményeinket itt foglaljuk össze:

1./ A sándorfalvi lelőhelyen megfigyelt körárkos-halmos temetkezési szokás alapján a temető népességét egyértelműen szarmatának határozhattuk meg.

2./ A leletanyag kapcsolatai térben és időben igen széles körűek. Készítési- illetve származási helyük szerint is több csoportba oszthatók:

A./ Egy kis hányaduk megtalálható a későrómai, illetve a provinciába betelepült barbárok sírjaiban is.

Kiderült, hogy ezek a tárgyak a pannoniai későrómai, továbbélő fém- illetve üvegművesség termékei.

Ide tartozik az üveg poharak egyik típusa, az ékszerek közül az oktaéder végű fülbevalók és a szőregi ezüst karperec.

B./ A leletek másik csoportja biztosan helyi, későszarmata műhelyekben készült. Elsősorban a fazekasság termékeit sorolhatjuk ide, egyik edényégető kemencéjüket éppen a sándorfalvi temetőhöz tartozó tele-

pülésükön tártuk fel. ²⁸³ A fegyverek nagyrészt is maguk állíthatták elő, ennek egyik bizonyítéka a csongrádi temetőben talált két kovács sírja. ²⁸⁴ A barbárok és rómaiak közötti fegyverkereskedelmet szigorúan tiltották, de ennek ellenére valószínű, hogy a nagyobb római fegyvergyártó központok termékeiből a szarmatákhoz is került. ²⁸⁵ Említettük továbbá, hogy a fibulatípusok közül is jól elkülöníthetők azok a darabok, melyek helyi, alföldi gyártmányok.

C./ Leleteink néhány darabjáról kimutatható, hogy legkorábban a 4. század hetvenes-nyolvanas éveiben idegen népcsoportokkal kerültek az Alföldre. Ide tartozik a csatok és az üveg poharak egy-egy típusa, valamint a borostyán kardgomb.

D./ Végül vanna^k olyan leletek, melyeknek szarmata környezetben nincsenek előzményei, és legközelebbi párhuzamaikat a tiszántúli 5-6. századi gepidák sírjaiban fedezhetjük fel. Legfontosabbak a csontfésűk, a csatok egy típusa és a fibulák. A fegyvereket azért nem soroltuk a germán-gepida tárgyak közé, mert a forrásokból tudjuk, hogy a szarmatáknak korábban is voltak fegyvereik, csak éppen nem kerültek a sírokba. Ennek feltehetően hitvilági /közvetve gazdasági/ oka lehetett. Másik feltevésünk, hogy a megváltozott temetkezési rítus mögött egy új szarmata népcsoportot kell látnunk.

3./ A Tápé-malajdoki és a csongrádi csoport lelőhelyein találtuk meg leleteink párhuzamait. E csoportok etnikai és kronológiai hovatartozását a kutatás különbözőképpen határozta meg. Bóna István a Tisza-vidéki 4-5. századi leleteket a csernyahov-maros-szentannai kultúrába sorolta.²⁸⁶ Hazai változatát a három legfontosabb temető alapján, az időrendet is jól tükröző elnevezéssel poroshát-malajdok-csongrádi csoport néven illette. Etnikai hovatartozásában nem foglalt egyértelműen állást. Párducz Mihály a Tápé-malajdoki csoportról azt tartotta, hogy legközelebb a gepidákhoz áll, és a "... kifejlett IV. századi gepida kultúra IV-V. századi előzményét" látta benne.²⁸⁷ A csongrádi csoport anyagát olyan hunkori népesség hagyatékának tartotta, amely véleménye szerint etnikailag rendkívül összetett volt.²⁸⁸

4./ A sándorfalvi temető kapcsolatai és párhuzamai összegyűjtésénél alapvető szempontunk a fegyverek előfordulása volt, mert a körárkos-halmos temetkezési ritus mellett ez a leglényegesebb és legjellemzőbb tulajdona. Nagyon fontos, hogy anyaggyűjtésünk legjava éppen e két csoport névadó lelőhelyeiről származik. A táblázatra tekintve feltűnő /22. kép/, hogy e lelőhelyek fegyveres sírjainak anyaga milyen egységes. Az összevetésnél mindig figyelembe kellett vennünk, hogy csupán temetőrészletekről van szó, és hogy a sírok majd mindegyike bolygatott is volt.

A temetkezési rítusban épp ilyen hasonlóságok sorát fedezhettük fel: a sírok tájolása egységesen D-É-i, vagy DDK-ÉÉNy-i volt, és minden lelőhelyen volt vaskapcsokkal rögzített koporsós temetkezés is. A csontvázak helyzetéről kevés információnk van, megfigyeltük viszont, hogy a mellékletek helye a sírokban meghatározott volt.

5./ Az egységes leletanyag és a hasonló temetkezési szokások alapján arra következtettünk, hogy az általunk összegyűjtött és rokonítható vonásokkal rendelkező lelőhelyek egy időszak, ugyanazon, vagy hasonló etnikai összetételű csoportjainak emlékei. Az etnikai meghatározásnál első helyen a szarmaták szerepelnek. A sándorfalva-eperjesi temető esetében ez teljesen egyértelmű, hiszen a körárkos-halmos temetkezési szokás mai tudásunk szerint ezen időszakban csak a szarmatákhoz köthető. Elképzelhető azonban, hogy a tápéi és a csongrádi temetőkben is volt /voltak, vagy lennének/ körülárkolt-halmos sírok, de a régi, többnyire kutatóárkos módszerrel operáló feltárásoknál esetleg nem figyeltek fel a keskeny, lelet nélküli árkokra. Ugyanis nem lehet véletlen, hogy a körárkos-halmos temetőrészek legtöbbike az utóbbi 10 évben került elő! Az első közlemény erről a rítusról nálunk 1953-ban jelent meg,²⁸⁹ ekkor már a

malajdoki és a csongrádi temetők feltárása is megtörtént. Éppen azért nagyon fontosnak tartjuk, legalább a Tápé-malajdoki és a Csongrád-Kenderföldiek temető teljes feltárását, vagy legalább hitelesítését ! Nem hihetjük azonban, hogy minden legkésőbbi szarmata lelőhelyen feltétlenül szerepelnie kellene mindkét kritériumnak: a fegyver és a körárkos-halmos ritus előfordulásának. Ebben az esetben ugyanis mindössze 4 lelőhellyel számolhatnánk: Felgyő, Sándorfalva, Madaras, Vajska. Eleve kimaradtak vizsgálódásunkból a körárok nélküli női és gyermeksírok, valamint a fegyvertelen férfiak sírjai. Fontos még, hogy az esetek többségében egyáltalán nem ismerhettük meg a körárkos-halmos sírok illetve temetőrészletek leletanyagát, hiszen legnagyobb részben még közöletlenek. A hiányosságok és hibalehetőségek ellenére azonban meggyőződésünk, hogy módszerünkkel egy olyan csoportot sikerült körülhatárolni, amely már kiinduló fixpontja lehet egy többszempontú, a teljes leletanyagot felölelő terjedelmesebb kutató munkának.

6./ Egy nép történetében az események alapos ismerete nélkül nagyon nehéz korszakhatárokat kijelölni. Bevetőben utaltunk arra, hogy a 4. század végén a szarmaták leletanyagában olyan mértékű változás következett be, ami indokoltá teszi az időbeni elkülönítést is.

Eltűnésük egy hosszú folyamat, ami viszont a mi véleményünk szerint még nem zárulhatott le az 5. század elején, ²⁹⁰ de nem is tarthatott az avarok megjelenéséig se. ²⁹¹ Bevezetőnkben arról is szoltunk, hogy a szarmaták régészeti emlékei éppen a 4-5. század fordulója körül válnak datálhatatlanná. Még a 4. század végéig a szarmata leletanyag korhatározása elsősorban a római impotanyag szerint történt, addig az utána következő időszakban nemhogy az alföldi, de még a pannoniai római sírok időbelisége is bizonytalanlanná lesz. ²⁹² Nemcsak a szarmaták, hanem az összes többi alföldi nép leletanyagát is nehéz azonosítani, és még nehezebb korban is elhelyezni. A 4. század vége és az 5. század közepe közti időszakban a kutatás több forrás /régészeti és írott/ összevetésével és a földrajzi tényezők szem előtt tartásával igyekszik eligezodni. ²⁹³ Csakhogy a római források az Alfölddel kapcsolatban éppen ebben az időszakban hallgatnak el, a régészeti leletanyagban pedig egy olyan egységes "divat" lesz jellemző - főként az uralkodó rétegekben -, ami sokszor lehetetleníti az etnikai azonosíthatást. ²⁹⁴ Munkánkban persze nem lehetett célunk az ellentmondások teljes feloldása minden felvázolt probléma maradéktalan megoldásával. Itt most a kronológia kérdésével kapcsolatban csupán egy újabb

szempontot kívánunk felvetni.

A legutóbbi évek kutatásai eredményeként több későszarmata telepészlet került napvilágra a Dél-alföldön.²⁹⁵ Örvendetes, hiszen a szarmatakoron belül mindmáig ez volt a legelhanyagoltabb terület. A telepek kerámiaanyagát vizsgálva tűnt fel, hogy az egyes típusok aránya a korábbi időszakhoz képest megváltozott, új formák és edényfajták jelentek meg.²⁹⁶ Az idegen edénytöredékek között gepidákat is találunk.²⁹⁷ Valószínű, hogy már a korábbi ásatások anyagában is előfordultak, csak ~~ezeket~~ eredetüket nem ismerték fel, hiszen a gepida házikerámia csak a legutóbbi időben vált ismeretessé. Nagy Margit a Duna-Tisza közén előkerült néhány edénytöredék alapján gepida településeket feltételezett.²⁹⁸ Tudomásunk szerint gepida edénytöredékek e területről két olyan lelőhelyről ismeretesek csak, ahol zárt leletgyűjtésekben fordulnak elő. Az egyik a Borgány-Meződűlői,²⁹⁹ a másik a nagykiterjedésű Sándorfalva-epervesi telep. Mindkét település egyértelműen későszarmata, a gepida cserepek aránya igen piciny, hiszen a két lelőhelyen összesen 10 db került elő.³⁰⁰ Véleményünk szerint a tény, hogy későszarmata telepennyel együtt, de zárt leletgyűjtésekben szórványos gepida kerámia került elő, a későszarmata és a gepida

települések egyidejűségét bizonyítja ! Ilyen alapokon tehát a későszarmata temetőkből kikerülő germán tárgyak egy része /fibulák, csatok, fésűk/ sem "hatás"-nak, hanem a két nép között fennálló kapcsolatok bizonyítékainak tekinthetők, ³⁰¹ amire a források is több alkalommal utalnak. ³⁰² A gepida-szarmata kapcsolatok azért számítanak nagyon fontos kronológiai fogódzónak, mert jelenlegi tudásunk szerint a szomszéd tiszántúli gepida leletanyag nem tehető az 5. század közepénél korábbi időkre. ³⁰³

A régészeti emlékanyag vizsgálata során arra az eredményre jutottunk, hogy a Duna-Tisza között az 5. század folyamán, elsősorban a Tisza mentén a Köröstoroktól délre szarmaták éltek. Ugyanekkor a Dunamenti területek a szkírek szállásterületéhez tartoztak, ³⁰⁴ a tiszántúli részek pedig a gepidák fennhatósága alatt voltak. Nagyon fontos további feladat lenne a későszarmata lelőhelyek belső időrendjének kidolgozása. Valószínűnek tartjuk, hogy a tiszántúli későszarmata területek feladása egybeesett a gepidák Nedao utáni óriási területfoglalásával. /23. kép/

A szarmaták több mint fél évezredes alföldi története hazai régészeti kutatásunk talán legelhanya-

goltabb területe ! Párducz Mihály életműve a jelenkori kutatások alappillére, de be kell látnunk, hogy az utóbbi 30 év eredményei néhány ponton máris módosították az eddig elfogadott képet. Dolgozatunk egy hosszabb kutatómunka első állomása minden tény-szerű hibájával és kényszerű hiányosságával együtt. Tudjuk például, hogy nem foglalkozhattunk kellő mély-ségben a szomszédos területek és a gepidák emlékei-vel, és csak néhány ponton érintettük a keleti kap-csolatokat, bár tisztában vagyunk fontosságával és súlyával. Okvetlenül szükségünk lenne még a teljes alföldi leletanyag pontos felgyűjtésére és feldolgo-zására, ha érdemben akarunk foglalkozni e szép, ér-dekes és nagyon fontos korszak kutatásával.

Köszönetet mondok Kőhegyi Mihálynak, aki közel egy évtizede kíséri figyelemmel munkámat, lát el ta-nácsaival és észrevételeivel dolgozatom elkészítése-
kor is nagy segítséget nyújtott.

J E G Y Z E T E K :

1. Alföldi A.:1932.12., Párducz M. 1959.385-395.
2. Párducz M. 1958-59.96., Kőhegyi M.-Marcsik A. 1971-1972.119-128., Kürti B. 1983.180., Kiss A. 1981.170-172. 1.kép.
3. Legújabb feldolgozások közül e témakörben Bóna István /1979-1982/ és Kiss Attila /1983/ munkáit tartjuk a legfontosabbaknak.
4. A hunkor új értelmezéséről:Bóna I. 1965.116-117., 1971.a.266-267., Baróczy L.-Salamos Á. 1968.58.jegyzet, Salamon Á.-Barkóczy L. 1978.203.
5. Első nagy összefoglaló munka a Tápé-malajdoki csoport lelőhelyeiről: Párducz M.-Körök J. 1946-48.
6. A hunkori lelőhelyek felsorolása Csongrád környékéről: Párducz M. 1968.30-31. A lelőhelyekre vonatkozó irodalmat lásd u.ott a 15-27. jegyzetekben !
7. Párducz M. 1958-1959.71. "... a hunkori köznép egyik igen jelentős rétegét a Duna-Tisza közére az I-III. századokban beköltözött szarmata törzsek alkotják."
8. Párducz Mihály véleménye szerint a magyarországi hunkori lakosság összetételében a szarmatákon kívül jelentős szerepük volt a germánoknak /gótok, herulok, gepidák/ is.
Párducz M. 1963.7.
9. Vörös G. 1981.a.25-31.
10. A sándorfalvi telep a Délalföld mindezidáig legnagyobb kiterjedésű és leggazdagabb későszarmata teljesen feltárt települése. Az ásatásokat Galántha Márta és Fodor István végezte. Ez alkalommal is köszönöm nekik, hogy a telep anyagát feldolgozásra átengedték.

11. Az utóbbi évek fellendülő szarmatakor kutatása ellenére a leletek nagyrésze közületlen, és csak a Régészeti Füzetek szűkszavú ismertetői tudósítanak róluk. Adatgyűjtésünkben elsősorban a Csongrád megyei múzeumok adattári anyagát vontuk be.
12. A leletek a Szegedi Móra Ferenc Múzeumban találhatók a 82.5.1-60. leltári számon. Az anyag ismertetése sajtó alatt a MFME következő 1983. kötetében.
13. Kőhegyi M. 1971.210.
14. Valószínűleg I. Claudius denár /isz. 41-54./. B. Sely Katalin meghatározása, szíveségét ezúton is köszönöm.
15. MFM:82.6.1-11.1tsz.
16. Kürti B. 1976/77.21-22.
17. MFM Rég.Ad.57-75. A szarmata temető anyaga a 82.7. 1-17. ltsz-on található.
18. MFM Rég.Ad.568-81. A nagymennyiségű homok a Tisza és a Maros rendkívül veszélyeztetett szegedi partszakaszának megerősítéséhez kellett. 1970 óta is csak időszakonként használják a bányát.
19. A leletmentést Bálint Csanád, Goldmann György és Maráz Borbáls irányította. Mindhármuknak ez alkalommal is köszönöm, hogy a 39. sír leleteit feldolgozásra készségesen átadták.
20. MFM Rég.Ad408-77.
21. Az antropológiai vizsgálatokat Kiszely István végezte el: életkor: Ad., nem: - , Taxon: - , vércsoport: AB.
22. A temető térképén a sír nem szerepel. Az ásatási naplóban a 38. sírhoz viszonyították a helyzetét. MFM Rég.Ad.656-81.15.

23. Madaras, 262. sír. Kőhegyi M. 1971.212.3-4. képe.
24. Dinnyés I. 1975.68.
25. U.ő 1975.66.
26. H. Vaday Andrea végeztetett ugyanilyen szerves anyagokkal különböző vegyi vizsgálatokat, erről szóló szíves tájékoztatását külön köszönöm.
27. Tápé-Malajdok A 53. sír, Tápé-Malajdok B 16. sír. Párducz M.-Korek J. 1946-48.296. További adat: Kardoskút-Kossuth TSZ téglavető lelőhelyen két sírba is szorítva helyezték a halottat. Olasz E. 1962.42.
28. Asírrelés módszereiről Kőhegyi Mihály tollából ismerünk alapvető összefoglalást a madarasi temető tapasztalatai alapján. /1980.19-22.1-6. képek/
29. Kiskunfélegyházán az 1. és 2. sírok voltak közös árkon belül. /H.Tóth Elvira szóbeli információja./ Kisköre-Paptanya lelőhelyen egy körárkon belül ugyancsak két sír helyezkedett el. /Szabó J. Győző szíves szóbeli közlése/
31. Ez a csattípus a hunkortól kezdve hatalmas területen tűnik fel. Legszebb példányai nemesfémből készültek, ékkőberakásokkal gazdagon díszítettek. A mi csattjaink a gepida sírokban gyakori egyszerűbb példányokkal rokoníthatók.
32. Párducz M.-Korek J. 1946-48.292.
33. Az avar ólombetétes veretek szerkezetéről legutóbb H. Tóth Elvira közölt rekonstrukciós rajzot. /1983.23. 3. kép./
34. Párducz M. 1942.119. 2. kép VIII.t.1-28.
35. Az első övhöz tartozó leleteket a 19. képen vonallal kerítettük el.

36. A második övhöz tartozó leleteket a 19. képen kettős vonallal kerítettük el. Kérdéses, hogy a bronz lemeztöredékek, valamint a lemezekhez tartozó szegecses melyik övet díszítették. /2-12./ Helyzetük arra utal, hogy az alsó öv díszei voltak.
37. Kulcsár Valériána a fibulákon belül a IV/2. csoportba sorolta ezt a típust. Provinciális készítmény, a gyérülő kereskedelem egyik 4. századi bizonyítéka. Kulcsár V. 1982.78. Itt köszönöm meg neki, hogy széles anyaggyűjtésre épülő szakdolgozatát tanulmányozhattam, és eredményeire támaszkodhatok.
38. Párducz M. 1950. XLIX.t.1a-b. A leírás szerint a csat anyaga bronz /1a.19./, valójában azonban ezüst.
39. Párducz M. 1950.XLIX.t.5-6.
40. Párducz M. 1950.XLIX.t.6.
"Flitterünkhöz" több párhuzamot is találtunk. Formájában /kör alakú, domború közepű, szélén gyöngydrótot utánzó díszítésű/ és méretében /1,0-1,2 cm/ közeli párhuzamai két csoportba oszthatók: átfúrt példányokra, és lyuk nélküliekre. Az átfúrt darabok biztosan felvarrt ruhadíszek voltak. Ide tartoznak pl. a Regölyi fejedelmi sír flitterei /Mészáros Gy. 1970.15/1./, a szarmatakorikak közül pl. Hódmezővásárhely-Papere-Tarjánvég lelőhelyről származó darab /Párducz M. 1937a. 139./
41. Párducz M. 1950.XLIX.t.9-12.
42. Párducz M. 1950.L.t.4-6.
43. Párducz M. 1963.V.t.5,17./
44. Bálint Csánád 1968-ban helyszínelte egy földmunka során előkerült sírt. Eredeti helyzetben már semmit se tudott megfigyelni, de a leletek közül a csatot és a szíjvéget

sikerült megszereznie. MFM Rég.Ad.97-76. Köszönöm Bálint Csanádnak, hogy az adatra hivatkozhattam.

45. Párducz M. 1950.28.LXXXV.t.4-5.
46. H.Vadai A. 1974/75.26.t.13-14.
47. 173. sír. Galántha Márta ásatása 1981-ben.
48. Párducz M. 1957.XX.t.10-18., XXI.t.3-6., 10.
49. Kovrig I. 1963.XLV.t.1-3., 3a., 12-13., 15.
50. Kovrig I. 1963.193.
51. Bakay K. 1978.3. kép 5-11., 4. kép 5-11.
52. A nehézlovasság az eurázsiai sztyeppén már az ie. utolsó századokban megjelent /U.Kóhalmi K. 1972.69-70./ Az Alföldön élő, karddal lándzsával harcoló, páncélos szarmatákról írásos források vallanak és ábrázolásait is jól ismerjük. A lengyeltóti lelettel kapcsolatban Bakay Kornél gyűjtötte össze a korai, 5. századi veretes öv keleti párhuzamait /1978.9-15.jegyzetek/. A kétélű kardok felfüggesztésének módjáról lásd U.Kóhalmi K. im.84., továbbá M.K.Ambroz 1971.14. kép, valamint A.H.Hazanov 1971.XXXIV.t.1-2.
53. H.Bullinger 1969.67-68. pl.: Pécs, Zengővárkony, Sárvár.
54. Bóna I. 1965.119. F. sír. Csallány Dezső tévesen Orosháza-Dénes téglagyár lelőhellyel közli /1961.CXCI.t.3./.
55. Párducz M.-Körök J. 1946-48.LXVII.t.9. Orosháza környéke lelőhely meghatározással.
56. Csallány D. 1943.29.
57. Bóna I. 1965.117.
58. Csallány D. 1961.57. lh., 121.
59. Párducz M.-Körök J. 1946-48.297-298.LXVII.t.1-2.

60. Klárafalva-Vasútállomás 2. sír Párducz M. 1930.XCVII.
t.3a-b.
61. Andród-Kocsorhegy 5. sír Juhász I. 1978.I.t.11.
62. Hódmezővásárhely-Kopáncs-Csárpatelki út 3. sír
Párducz M. 1942.119. 2. kép, 22.a-b., 26a-b.
63. Többek között: Szentes-Sárgapart 34. sír /Párducz M.
1950.XXI.t.1./, u.ott 46. sír /im.XXIX.t.1.
64. V. Dautov - Ruševljan 1981.27.VIII.t.7.
65. Párducz M.-Körek J. 1946-1948.LXV.t.16.
66. Kovrig I. 1951.156.

67. Csallány D. 1961.CXLII.t.8., CCII.t.13., CCCIX.t.3.,
CCXXIV.t.9., CCL.t.1.

A Tissaderzs-Délődombról 1942-ben beküldött leletben
egy olyan bronzcsat is szerepel, melynek a szíjszorí-
tó lemeze rombusz formájú és a csúcsain egy-egy kör
alakú, a nittszeg számára kialakított rész van.
Csallány D. im. 215-216.CXCVIII.t.6. /500-568. közé
gepidának meghatározva/

68. A lemezes fibulák körével, elterjedési területével be-
hatóan Kovrig Ilona foglalkozott: 1951.114-115.
69. Lehotzky T. 1897.37.2., 2a. kép
70. Pintér S. 1887.429.1., 1a. kép
71. Kovrig I. 1951.113.XLIII.t.3.
72. A Csanytelek-Ujhalastó temető 112. sírjában például vas
karperce is volt. /lásd a 133. jegyzetet!/, ugyanebben
a sírban karék is szerepelt. Az egy-egy gyöngy vagy a
karon, vagy az övön lógó tarsolyban gyakori volt a szar-
mata férfisírokban. Érdekes módon ugyanez a szokás fi-
gyelhető meg az avar férfisírokban is. Valószínűleg ná-
gikus védőszerepet tulajdonítottak neki.

73. A fibula használatának gyakorlati jelentőségét bizonyítja, hogy a római kereskedelem gyérülése időszakában a szarmaták saját maguknak római mintára készítették ruhakapcsoló tűket.
74. A későrómai-hunkori fülbevaló típusokat az alábbi cikkben találtuk meg rendszerezve és összegyűjtve: Barkóczi L. - Salamon Á. 1974/75. 97-99.
75. Párducz M. 1945. 76.
76. Párducz M. 1959. 312. VI. t. 7-8.
77. Párducz M. 1959. 372., és a hozzá tartozó jegyzetek.
78. Párducz Mihály 65 db oktaéder végű fülbevalót ismert Kárpát-medencei lelőhellyel. /1959. 372./ A féműhelyekről a fibulák kapcsán: Salamon Á. - Barkóczi L. 1978. 203., a fülbevalókról u. ott: 191.
79. Bóna I. 1971b. 223/7.
80. Csákvár, Intercisa, Pilismarót. Salamon Á. - Barkóczi L. 1978. 190.
81. Intercisa: Visy Zs. 1981. 4. kép 4-5.
Pilismarót: Kovrig I. 1959. III. t. 1-2.
Szob: Kovrig I. im. I. t. 11.
82. Párducz M. 1959. 313. VIII. t. 5-6.
83. Csallány D. 1961. 224-225. CCXI. t. 12-13.
84. Párducz M. 1949. 85.
85. Csallány D. 1961. 27. XIV. t. 5.
86. Visy Zs. 1981. 216-217.
87. A gepida temetőkben szórványosan fellelhető oktaéder-végű fülbevalókat Cseh János gyűjtötte össze. Munkája megjelenés alatt a Szolnok megyei Múzeumi Évkönyv következő kötetében.

88. Párducz M. 1951.25.
89. A karékek különböző típusai a legkorábbi időszaktól kezdve megfigyelhetők. A több gyöngyből fűzött karékek - eddigi tapasztalataim alapján - csak női sírokban fordulnak elő. Vörös G. 1981.50.
90. Juhász I. 1978.17. kép, V.t.5., 5a., 6a.
91. Többek között a 20. sír kardja /Juhász I. 1978.7 kép/, a 39. sír lánczsíja /im. 12. kép/, a 40. sír edénymellékletei /im. 13-15. kép, III.t.a-b-c./, az 5. sír csatja /im. I.t.11./.
92. Majláth B. 1898.262.16. sz. lelet; rajz, részletrajz.
93. C. Lepage 1971.2-3., 28-31., 34-35. képek szerkezetileg ugyanolyan karpereceket ábrázolnak, mint a mienk.
94. Venedikov 1966. "Les trésoles de Varna" táblaszám nélkül
95. Fettich N. 1950.XI.t.2.
96. Fettich N. 1955.II.t.2-3., III.t.1-3.
97. H. Tóth E. 1969.28.
98. A gyöngyök felfűzésének kötött rendszere, a szimmetriára való törekvése, a legkorábbi szarmata női sírokban is megfigyelhető /Vörös G. 1981b.46-49./. Ugy tűnik, hogy ez a szokás a legkésőbbi időkig megmaradt.
99. A borostyángyöngyök ilyen típusai kicsi és nagy méretben egyaránt a hunkorra jellemzőek. Többek között pl. a mádi hunkori női sírban leltek ilyeneket. Kovrig I. 1951.XVI.t.
100. A későrómai hagymafejes fibulák szórványosan még gepida sírokban is előfordulnak.
101. Biztosan barbár gyártmány a dorozsmai oldalt lehajlított lábú fibula /lásd jelen munka XII.t.2./. Hiteles körülmények között feltárt párhuzamai a Csongrád-Lakta-

- nya temető 127. sírjának két fibulája. Párducz M. 1963.VII.t.17-18., X.t.6-7.
102. A piperekészletek elterjedésével és elemzésével legutóbb H. Vaday Andrea foglalkozott. 1974/75.86-87.
103. Csallány D. 1961.CCLXXIV.t.5-8.
104. Hampel J. 1911.135-147.
105. Csallány D. 1961.54.XXXVI.t.3-5.
106. Alföldi A. 1932.X.t.
107. H. Vaday A. 1974/75.25.t.5., 27.t.2.
108. Párducz M. 1950.LIX.t.5-7.
109. Kovrig I. 1959.I.t.6., 10.
110. Szendrey Á. 1928.VII.t.9.
111. Nemeskéri J. 1944-45.303.XCVII.t.4.
112. Párducz M. 1950.135-136.XXI.t.14-16.
113. Párducz M. 1949.89.3 kép
114. Párducz M. Korek J. 1946-1948.LV.t.7-8.
115. Párducz M. 1963.VII.t.25., Csongrád-Kenderföldek 127. sír, in.II.t.10., Csongrád-Berzsenyi utca 6.sír
116. Szőregen is voltak edények, az egyiknek csak kis töredéke van meg /jelen munka XIX.t.2./, a másikról csak a női sír leletbejelentőjének említése alapján tudunk. Itt jegyezzük meg, hogy ajándékként ekkortájt került be a Szegedi Móra Ferenc Múzeumba egy függőleges falú, pereme alatt hornyolt, stilizált sárkányokkal díszített tál. Leltározatlan.
117. 1959-ig 51 lelőhelyről mintegy 70 példánya volt ismeretes. Párducz M. 1972.128.

118. Párducz M. 1950.61.CXXX.t.12.
119. Párducz M. 1959.2. ábra 11-12.
120. Leírása: Tömörkény I. 1903.388.
121. Párducz M. 1959.342. 6. típus 2. és 7. ábra
122. Párducz M. 1950.CXXI.t.15.
123. Párducz M. 1950.LXVII.t.19.
124. Párducz M. 1950.CX.t.4.
125. A 9. sír üveg pohara: Párducz M. 1959.VII.t.21., a 126. síré: u.ő 1963.XI.t.5.
126. Barkóczi L. - Salamon Á. 1968.29-39.
127. A mi szempontunkból különösen fontosak: Salamon Á. - Barkóczi L./1971., 1973., 1978./ munkái.
128. Barkóczi L. - Salamon Á. 1968.38., továbbá u.ő 1978. 203.
129. Barkóczi L. - Salamon Á. 1978.11. kép 2. A későrómai temető kronológiai helyzetéhez: u.ő. 203.
130. Párducz M. 1937a.81.VIII.t.6.
131. Madaras-Halmok 5. sír. Bajai Türr István Múzeum 77.1.109-110.ltsz.
132. A tiszaföldvári hasonló üveg pohár létezéséről H. Vaday Andrea szíves szóbeli közlésére hivatkozunk.

134. A ritus elnevezése majd minden ásatónál különbözőképpen szerepel: "prochorovkai, körárkos, körülárkolt, árokkal kerített, árokkal körülvelt, árokkal keretezett, köralakú árok és sáncok, kurgános temetkezés". Véleményünk szerint az árok - mely a legtöbb elnevezésben is szerepel - az általunk elsődlegesen észlelhető régészeti jelenség csupán. A ritus lényege a sír halommal való

megjelölése lehetett. A kettőt összekapcsolva javasoljuk a "körülárkolt-halmos" temetkezés, vagy sír elnevezést.

135. A körárkos-halmos sírok száma a legtöbb temetőben elenyészően kicsi. Feltűnő, hogy a nagy területeket átkutató újabb ásatások majdnem mindegyikén előkerült egy-két ilyen sír is. Valószínű, hogy a régi feltárásokon nem figyeltek fel a sírokat kerítő árokrészletekre.
136. A körülárkolt-halmos temetkezésekkel legutóbb H.Vaday Andrea foglalkozott. /1978/79.62-65./
137. Fodor L. 1973.54.
138. Galántha Márta ásatása 1980-ban. Ezúton is köszönöm, hogy a sírt feldolgozásra megkaphattam.
139. A nem meghatározása az ásatótól származik. A melléletek alapján /tarsoly, benne vasár és pénz/ valószínűbb, hogy férfi volt.
140. A pénzt Nagy Ádám határozta meg. Szívességét ezúton is köszönöm.
141. Párducz M. - Korek J. 1946-1948.LV.t.4.
142. László Gyula értelmezése szerint a kidobált föld az árkokon kívülre került. /1966.62-63./
143. A lelőhelyre H.Vaday Andrea munkájában /1978/79./ találtunk utalást.
144. Maráz B. 1975.11.
145. Zoltai L. 1941.269-308., Párducz M. 1941a.309-325.
146. Nepper I. 1975.280-283.
147. Lásd a 143. jegyzetet !
148. Szabó J. Gy. 1966.65., 1968.48., 1972.46.
Köszönöm az ásatónak, hogy a dokumentációt és a leletanyagot tanulmányozhattam, és hivatkozhattam a látottakra.

149. Zalotay E. 1954.76-77. Utalás: Kőhegyi M. 1971.214., 9. jegyzete.
150. Szabó J. Gy. 1975.78-79.
151. V. Székely Gy. 1981.48.
152. Tóth E. 1976.52.
153. Biczó P. 1976.9.
154. Horváth Attila ásatása 1982 nyarán. Ezúton is köszönöm, hogy a feltáráson részt vehettem, és adataira hivatkozhattam.
155. Lásd a 172. jegyzetet !
156. Pálóczi Horváth A. 1976.73-78.
157. Kőhegyi M. 1971.210-216. Ez az egyetlen olyan lelőhely, ahonnan jól megfigyelt és dokumentált adatokat ismerünk az Árkok szerkezetéről is.
158. Zalotay E. 1953.63., Mócsy A. - Bóna I. 1965.107-108: a korai szarmatákhoz sorolták !
159. Zalotay E. - Olasz E. 1954. 77.
160. Nepper I. 1975.171-190.
161. Kürti Béla ásatása. A temető szarmatákori sírjainak feldolgozásra való átengedéseért itt is köszönetet mondok az ásatónak. /Kürti B. 1982.62-63./
162. Horváth L. - Simon K. 1981.49-50.
163. B. Nagy K. 1980.68-69., 1981.56-57.
164. B. Nagy Katalin szíves szóbeli közlése, tájékoztatását ezúton is köszönöm.
165. H. Vaday A. 1977.31.
166. Az adatot H.Vaday Andreának köszönöm.
167. Fodor L. 1974.55-56.

168. H.Vaday A. 1978/79.57-69.
169. Zalotay E. 1953.63., Kőhegyi M. 1969.93-113., H.Vaday A. 1978/79.62-63.
170. Lászlófalva /15. lh., lásd még 156. jegyzet! /, Püspökladány /18. lh., lásd még 160. jegyzet! /, Törökszentmiklós /25. lh., lásd még 168. jegyzet! /.
171. Madarasz /16. lh., lásd még a 157. jegyzetet! /, Katymár /9. lh., lásd még a 149. jegyzetet! /, Orosháza /17. lh., lásd még a 158-159. jegyzeteket! /.
172. Itt említjük meg, hogy anyaggyűjtésünk során a négyszegletes forma egy feltételezett párhuzamára akadtunk. A Tápiószele-Pedadógus-illetményföldek lelőhely 4. sírjától K-re és Ny-ra kb. 4-4 méterre, egy-egy a sír tengelyvonalával párhuzamos, arra szimmetrikusan elhelyezkedő árkokat figyelt meg az ásató. Dinnyés I. 1980.196. 2. kép.
173. Néhány esetben nem sikerült megfigyelni a bejáratot, ahol pedig az árok nagyon sekély volt /Püspökladány, Kál-Lege-15/, vagy a teljes feltárást nem lehetett elvégezni /Lászlófalva/. Madarason a talajviszonyok miatt nem volt tisztázható az árok minden pontja.
174. Kőhegyi M. 1971.213.
175. A körülárkolt-halmos temetkezési szokás nagy területen, különböző korszakokból ismert. Az Alföld területén a szarmatekort megelőzően a szkítáknál fordult elő /Galántha Márta előadása a Sándorfalva-Eperjes szkítakori temetőről Bp-en 1982. április 28-án. Előzetes jelentése a MFME 1989. kötetében/, még korábban a későbronzkorban is megtalálható /R. Csányi M. 1980.153-168./.
176. Vörös G. 1983.142-144.
177. László Gy. 1978.7.

178. Török Gy. 1961.20. ábra, XIII.t.1-2., XIV.t.1-2., XV.t.1-2.
179. A Traianus oszlop azon részletére gondoltunk, ahol a római katonák egy szarmata falut gyujtanak fel.
180. Pírchala I. 1916.157./XVII., XIII., XIII./
181. Kovrig I. 1963.10-11., 193-197., XLV.t.15., 3. kép
182. Kovrig I. 1963.XLV.t.13.
183. Tömörkény I. 1902.373-374.
184. Tömörkény I. 1904.269-270., Párducz M. 1931.86.
185. MFM Rég.Ad.244-76., 55-158.19.ltsz.
186. Horváth F. 1976-77/I.I.t.6. Köszönöm Horváth Ferencnek, hogy a lelőhely szarmatakorai leletanyagát tanulmányozhattam.
187. Párducz M. 1963.18.III.t.11.
188. uo. 19.III.t.10.
189. uo. 20.IV.t.8., 5. kép 1.
190. Móra Ferenc Múzeum Rég.Ad.379-76.
191. Párducz M. - Korek J. 1946-1948.298.LXVII.t.6.
192. uo. XLIV.t.7. A fénykép alapján keresztvasa van. A félköríves vastárgy eredetileg talán karika lehetett, és így valóban a kard övre való erősítését szolgálhatta.
193. Sokszor zavaró volt, hogy ugyanannak a lelőhelynek két elnevezése is szerepel /Párducz M. 1959., u.ő 1963./. Mi a továbbiakban egységesen a Kenderföldek elnevezést használjuk.
194. Párducz M. 1959.311.IV.t.2-6.
195. uo. 311.I.t.4.
196. A fegyverek helyzetét az eredeti leírásnak megfelelően adtuk meg. Ma már tudjuk, hogy az ülő, guggoló és álló

csontvázak különböző mértékben bolygatott temetkezéseket jelentenek. Természetesen az ilyen értelemben bolygatottnak talált sírokban sem vehettük a fegyvereket in situ helyzetben levőknek.

197. Párducz M. 1959.311.XVII.t.2.
198. uo.311.XIX.t.1.
199. uo.313.I.t.1.
200. uo.314.XIX.t.4.
201. uo.315.XIX.t.5.
202. uo.215.XIX.t.2.
203. uo.315.XIX.t.3.
204. uo.315.I.t.5.
205. uo.315.XIII.t.10.
206. uo.316.I.t.7.
207. uo.317.XVII.t.5.
208. Párducz M. 1963.48.VII.t.7.
209. uo.50.IX.t.2-5.
210. uo.51.XI.t.2.
211. uo.52.XI.t.1.
212. uo.52.XI.t.4.
213. Párducz M. 1959.317.XVII.t.1., 3-4., II.t.6.
214. Párducz M. 1950.26.LXXX.t.9. /21. lh./
215. Párducz M. 1936.54.XLI.t.1.
216. Párducz M. 1936.53-54.XLI.t.7.
217. Párducz M. 1950.28.LXXXVI.t.1.
218. Juhász I. 1978.92-93.7. kép

219. Juhász I. 1978.12. kép
220. Párducz M. 1959.318.XXII.t.1.
221. Szabó K. 1939.100.I.t.1.
222. Dornay B. 1936.6. kép
223. Bárducz M. 1941a.115.XXVIII.t.4.
224. Párducz M. 1959.369.
225. Kőhegyi M. 1971.215.3. kép
226. Párducz M. 1941a.115., első közlése: Tömörkény I. 1908.268-270.
227. Frey J. 1905. 259-260.7. ábra
228. Párducz M. 1950.01V.t.5.
229. uo.22.
230. Párducz M. 1957.XXI.t.5-6.
231. Párducz M. 1931.111.
232. uo.90.
-
233. Varázséji G. 1881.323-336.
234. Reizner J. 1903.46.
235. Párducz M. - Korek J. 1946-1948.292.LII.t.48.
236. uo.292.LXII.t.1.
237. uo.294-295.LXI.t.1.
238. uo.294.LXII.t.18.
239. uo.294.LXI.t.3-4.
240. uo.295.LVI.t.1.
241. uo.295.LXII.t.17., LXI.t.5-6.

243. Párducz M. - Korek J. 1946-1948.296.LXI.t.8-11.,
LXII.t.19-20.
242. no.295.LXI.t.7.
244. no.LXIV.t.1-2., 4-6.
245. no.297.LXIV.t.8.
246. Párducz M. 1931.104.
247. Párducz M. 1950.21.LXIV.t.18.
248. no.24.LVXXXIII.t.11.
249. J. Werner 1956.42.tábla 1-8., Megay G. 1932.132-134.
250. Párducz M. 1959.330.XXIII.t.1., 2a-b.
251. Cziráky Gy. 1905.63.
252. Párducz M. 1931.81.
253. Párducz M. 1950.39.CIX.t.8.
254. Párducz M. 1941.115.XXX.t.17.
255. A felsorolásunkban nem szerepeltek azok a lelőhelyek,
amelyek biztosan vagy valószínűleg nem sorolhatók a
szarmata ethikumba, illetve a 4. század végénél koráb-
biak.
256. Erre a legjobb bizonyíték, ha összehasonlítjuk a Cson-
grád-Kenderföldiek temető két publikációjában a tájoló-
si adatokat. /Párducz M. 1959., és uő. 1963./
257. Párducz Mihály a szarmata lelőhelyek közé sorolta.
/1931.86./
258. Ellentett irányítású szarmata sírral a Csanytelek-Uj-
halastói temetőben is találkoztunk. /Galántha Márta á-
satása./
259. Az avar fülkés sírokkal kapcsolatban mi magunk is ta-
lálkoztunk - a leletbejelentők elmondásában - ezzel a

kifejezéssel. Néha valóban megfigyelhető, hogy a koporsós temetkezéseknél az avar sírokban a csontvázak lábai guggoló vagy ülő helyzetben vannak. Párducz Mihály anyaggyűjtésében az adatok nagyobb része igen régi feltárásokból származik, illetve a leletbejelentők elmondása alapján szerepel a leírásokban.

260. Párducz M. 1959.
261. A teljességhez tartozik, hogy Párducz Mihály még az 1963. évi munkájában is feltételez pl. ülő csontvázat, holott a közölt sírrajz alapján teljesen egyértelmű, hogy a sírt erősen kirabolták. Az 1968-ban megjelent munkájában is korhatározónak vallja az ülő, guggoló és álló ritus előfordulását. /1968.29./
262. A szarmatákra vonatkozó római forrásokról Alföldi András írt legnépszerűsebben. /1942.172-179./ Gyakorlatilag a különböző források kritikai összevetése a mai napig nem történt meg, bár azok híradásait a régészeti leletek értékelésénél mindig igyekeznek felhasználni a kutatók.
263. A szarmaták lovairól a csontleletek alapján: Bökönyi S. 1976.72., Vaday A. - Vörös I. 1980.124-125.
264. Párducz M. 1959.353.
265. Párducz M. - Korek J. 1946-1948.293.
266. A lándzsák nyelének hosszához: Várady L. 1961.291.
267. A Csongrád-Kenderföldek 40. férfisírjában találtak kettéhajtott kardot. /Párducz M. 1959.I.t.8./ Tataháza-Határdúlóban feltárt hunkori szarmata sírok közül az egyik férfisírban hosszú vaskard került elő, melyről megállapítható volt, hogy erőszakkal törték el a temetéskor. /Kőhegyi M. 1962.44./

268. A legkisebb 16,8 cm /37. lh./, a legnagyobb 40 cm volt /10. lh./. A köpű és penge aránya vonatkozásában két nagy csoportot különíthetünk el:
- ahol a teljes hosszának kb. fele a köpű hossza /6. lh.: 3-4. sár, 9. lh.: 61., 70., 108 és 123. sár, 10-11. lh./,
 - ahol a köpű jóval rövidebb a pengénél /1. lh., 9. lh.: 5. és 60. sár, 24. lh.: 3. és 7. sár./.
269. pl. Érmihályfalván egy gazdag germán férfi sírjában talált kétélű kardon ezüstműl készült koptató volt. /Roska M. 1930.148. kép 3./ Területileg legközelebbi párhuzamok a kiskunhalasi /Alföldi A. 1932.XXXIII. t./, és a komáromi /uo.XXXII.t./ szórvány kardtoldások. Ide sorolhatjuk még: Bludina /J. Werner 1956. 22.t.12a./ és Mainz-Kostheim /uo.55.t.2./ lelőhelyek kardhüvely koptatók is.
270. A nyugateurópai koptatók elterjedéséhez: B. Salin 1935.105., 110. 285-290. kép, 265-268. kép és 448. kép.
A kétélű kardok előfordulásához: J. Werner 1956.70.t. 3.
271. A kardokhoz tartozó gombokat J. Werner gyűjtötte össze: 1965.75.t.11. térkép, 50.t.1-15., 57.t.1., 53. t.4.
Roska M. 1930.148. kép 7.
272. Pusztai R. 1966.6. ábra 7.
273. Bóna I. 1979.17. kép.
274. Első közleménye: Hampel J. 1900.100.4, 4a., 4c. ábrák. Az üszögpusztai példány azért különleges, mert aranyrekeszes foglalatban almandin-berakásokkal díszített és a közepén kis fülecske is található.

275. László Gy. 1951.XVIII.t.2., 2a.
276. J. Werner 1965.4.t.3a-3b., 5.
277. A keresztmarkolatú rövid kardok eredetével Kulcsár Valéria foglalkozott részletesebben a legeslegújabb Szovjet szakirodalomra támaszkodván. /1982.115-117./
278. Párducz M. - Korek J. 1946-1948.292.8. sír: "rövid kard, vagy tőr" /LXII.t.21./, 18. sír: "egyeses vaskés" /LXII.t.1./, 43. sír: "vaskés" /LXII.t.19-20./.
279. no.303.
280. Várady L. 1961.291.
281. Bóna István az ilyen típusú pajzsdudorok formáját és eredetét széleskörű anyaggyűjtésére támaszkodva elemzte. /1961.198-204./
282. A Traianus oszlop ábrázolásain még a lovak is páncélosan szerepelnek.
283. Vörös G.: Későszarmata edényégető kemence Sándorfalva-Eperjesen. Előadás. Elhangzott Veszprémben a II. Iparrégészeti Konferencián, 1982.aug.9-én.
284. Csongrád-Kenderföldek 2. és A. sírjai. Párducz M. 1959.310., 317. 6. kép 95., 7. kép 97a-b., 98. I.t. 1-3., II.t.1a-b., 2-3., III.t.1a-b.
285. Várady L. 1961.110.
286. Bóna I. 1965.117.
287. Párducz M. 1972.129.
288. Párducz Mihály feltételezi a Csongrád-Kenderföldek elemzésekor, hogy a hunkori lakosság bázisát a későszarmaták alkotják. Ugyanakkor felveti, hogy a hunokkal együtt újabbszarmata népcsoportok is költöztek be az Alföldre. /1963.53./

289. Zalotay E. 1953.63. Hozzá kell tennünk, hogy a jelenséget helytelenül értelmezte, ugyanis nem árkot, hanem döngölt falat feltételezett a sírok körül.
290. Bóna István szerint a szarmaták tiszántúli hatalmának összeomlása már a 330-as években bekövetkezett, és ettől kezdve a gepidák lakták a Marostól északra eső területet. /1965.114-115., 1974.14./
291. Kürti Béla az avarság tárgyi hagyatékának helyi elemeit vizsgálva felveti egyes tárgyak szarmata leletköréből való eredeztetésének lehetőségét is. /1983. 180./
292. Salamon Ágnes és Barkóczi László a későrómai temetők felső időhatárát az Attila-kor végéigterjedően határozták meg. E temetők kronológiai helyzete a későszarmata temetkezések datálásában is fontos támpontul szolgálhat, hiszen több olyan lelettipus is van, mely mind az alföldi, mind a dunántúli területeken is megtalálható.
293. Például: Bóna István, a sósárhartyáni germán lovassírról írott munkája /1961.192-209./, valamint legutóbb Kiss Attila a szkírekről szóló cikkében /1983.95-133./.
294. Alföldi A, 1932.14., J. Werner 1956.83-85.
295. A legutóbbi évek fontosabb későszarmata telepfeltárásai: Kürti Béla ásatásai Algyőn, Sándorfalván és Bördányban, Fodor István és Galántha Márta Sándorfalva-Eperjesen, Cséh János Tiszaug-kiszértparti teleprészlete, és magunk is megkezdjük Nagymágocs-Paptanya lelőhelyen a több évre tervezhető későszarmata telepfeltárásunkat.
296. Statisztikai vizsgálatot a Sándorfalva-eperjesi telep kerámia-anyagával végeztünk el: 97 %-a szürke korongolt kerámia, 2,5 %-a csillámos anyagú fazék, az elenyésző 0,5 %-nyi részt a római import, a kézzel formált durva kerámia és a gepida edénytöredékek teszik ki. /Előadás a MFM.

Tudományos Ülésszakán 1982.okt.25-én, szövege megjelenés alatt./

297. A gepida cserepek elkülönítésében és meghatározásában nagy segítségünkre volt B. Tóth Ágnes. Szívességet ezúton is köszönöm.
298. Nagy M. 1983.155.
299. Kürti Béla ásatása 1972-ben. Az anyag a Móra Ferenc Múzeumban található, feldolgozatlan.
300. Bordány-Meződűlő: 75.2.2., 75.2.28., 75.2.75., 75.2.36-40. Sándorfalva-Eperjes: 82.9.9., 82.9.58., 82.9.541-542.
301. Többek között Csongrád-Kenderföldök lelőhelyről:
Párducz M. 1959.XI.t.5a-b., XV.t.3-4., 8a-b.,
- Tápé-Lebő lelőhelyről:
uo. XVII.t.1a-b.
- Tápé-Malajdok A lelőhelyről:
Párducz M. - Korek J. 1946-1948.LVIII.t.1., 5., LXVI.t.5.
302. Leglényegesebb, hogy a szarmaták a Medaai csatában a gepidák oldalán vettek részt. 469-470 telén a Dunán átkelő gótok - többek között - a gepidák szövetségeseiként említett szarmatákkal is harcoltak. Tehát a szarmaták még az 5. század második felében is el nem hanyagolható katonai tényezőként szerepeltek a Duna-Tisza közötti területen.
303. Bóna István szerint lehetséges /kiemelés tőlünk/, hogy a 4. század végéig a gepidák egyes csoportjai a Marosig előre nyomultak, de központjuk egészen 454-ig valahol a Felső-Tisza-vidéken volt.
304. Kiss A. 1983.99.1. kép

I D É Z E T T I R O D A L O M :

ALFÖLDI András 1932

Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. ArchHung IX.

1942

A pesti oldal új urai. A szarmata jazigok. Budapest története I. Bp.

A. K. AMBROZ 1971

Problémü ranneszrednekovoj hronologii vasztocnoj Evropi. SA 3.106-112.

AMMIANUS Marcellinus reánk maradt történeti művei.

Ford.: Pirchala Imre Bp. 1916.

BAKAY Kornél 1978

Bestattung eines vornehmen Kriegeres vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti. /Komitat Somogy, Kreis Marcali/ ArchHung XXX.149-173.

BARKÓCZI László - SALAMON Ágnes 1968

IV. századvégi és V. századeleji üvegletek Magyarországról. AE 95.29-39.

1974-75

Gräberfeld aus Szabadbattyán MittArchInst 5. 89-111.
aus dem 5. Jahrhundert.

BICZÓ Piroska 1976

Kunfehértó. RégFüz 1/29.9.

BONA István 1961

Az újhartyáni germán lovassír. AE 88.192-209.

1965

Későrómai és népvándorlás korszak. Orosháza története. Orosháza 114-135.

BONA István 1971a

Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung. Acta Archaeologica XXIII.265-337.

1971b

A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. 5. Székesfehérvár

1974

A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Bp.

1979

Die archaologischen Denkmäler der Hunnen und der Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung. Ausstellungskatalog Nibelunglied. Bregenz. 297-342.

1982

Die Hunnen in Noricum und Pannonien. Ihre Gesichter im Rahmen der Völkerwanderung. Katalog der Ausstellung des Landes Oberösterreich im Stadtmuseum Enns. Linz 179-200.

BULLINGER, H. 1969

Spätantike Gürtelbeschläge. Brugge

BÖKÖNYI Sándor 1976

Szarmata lelőhelyek állatcsontleletei Bács-Kiskun megyéből. Cumania IV.41-72.

CZIRÁKY Gyula 1905

Régiségleletekről Bács-Bodrognegyében. AE 25.62-66.

CSALLÁNY Dezső 1943

Hunkori sír Klárafalváról. SZVMK II.42-45.

1961

Archäologische Denkmäler der Gepiden in Mitteldonaubecken /454-568 u. Z./. Archäolog XXXVIII.

R. CSÁNYI Marietta 1980

Árokkal körülvett sírok a halomsíros kultúra
jánoshidai temetőjében. AE 107.153-166.

DANTOV Velika Rusevljan 1981

Rezultati zaštitno-sondažnik iskopavanja na lo-
kalitetu "Vranja" kod Hrtkobaca u sreću 1979 go-
dine. RMNM 27.

DINNYÉS István 1975

Az S-alakú koporsókapcsok használatáról.
StudCom 3.61-75.

1980

II-III. századi szarmata sírok Tápiószelén.
StudCom 9.187-234.

DORNYAY Béla 1936

Kisterenyei leletek a húnkorszakból.
Dolg XII.90-96.

FETTICH Nándor 1951

Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség
történetéhez. ArhHung XXXI.

FODOR László 1973

Adács. RégFüz 1/26.54.

1974

Tiszanána-Rövid dűlő. RégFüz 1/27.55-56.

FREY Imre 1905

Kiskőszegi és mátészalkai leletekről.
AE XXV.257-260.

HAMPEL József 1900

Újabb hazai leletek az avar uralom korából.
Lovassír a pécs-üszögi pusztáról. AE XX.97-125.

1911

A gávai sírlelet. AE XXXI.135-147.

HAZANOV, A. M. 1971

Ocsérki vojennogo dela szarmatov. Akadémija Nauk
SzSzSzR. Moszkva

HORVÁTH Ferenc 1976-77

Csengele középkori temploma. MFMÉ 91-125.

HORVÁTH László - SIMON Katalin 1981

Szegvár-Puskin TSZ. RégFüz 1/34.49-50.

JUHÁSZ Irén 1978

Szarmata temető Endrődön. BMMK 5.82-112.

KISS Attila 1983

Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und
ihre materielle Hinterlassenschaft.

Acta Arch XXXV.95-133.

KOVRIG Ilona 1951

A tiszalöki és mádi lelet. AE 78.113-120.

1959

Nouvelles trouvailles du Ve siècles decouvertes en
Hongrie. Acta ArchHung X.209-225.

1963

Das Avarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán.
ArchHung XL.

U. KÓHALMI Katalin 1972

A sztyeppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp.

KÓHEGYI Mihály 1962

Tataháza-Határdülő. RégFüz 1/15.44.

1969

Die Bestattungsart von Prochorowka-Typ bei den
Sarmaten in Ungarn. MFMÉ 1969/2.93-113.

1971

Előzetes jelentés a Madaras-Halmok későszarmata-
hunkori temetőjének ásatásáról. AE 98.210-216.

KÓHEGYI Mihály 1980

Sarmatenzeitliche Grabberaubung in Ungarn.

in: Die Völker an der mittleren und unteren Donau
im fünften und sechsten Jahrhundert. Wien

KÓHEGYI Mihály - MARCSIK Antónia 1971-1972

Das sarmatische und awarische Gräberfeld von Mély-
kút. MFMÉ 119-128.

KULCSÁR Valéria 1982

Szakdolgozat ELTE

KÜRTI Béla 1976/77

Móra Ferenc ásatásai Dorozsmán. MFMÉ 7-26.

1982

Szeged-Csongrádi út. RégFüz 1/35-62-63.

1983

Az avarok kora. Szeged története 1. Szeged 162-208.

LÁSZLÓ Gyula 1951

The Significance of the Hun golden Bow. Acta ArchHung
Acta ArchHung 1.92-106.

1966

Csongrád-Felgyő. RégFüz 1/19.62-63.

1978

Felgyő. Egy honfoglaláskori falu ásatásáról.

László Gyula-Tari László-Nagy Istók Sándor: Rég-
múlt és jelen a Vidre partján. Írások Felgyőről.
Szeged 3-10.

LEHOCZKY Tivadar 1897

A mezőkászonai gót sír. AE XVII.32-40.

LEPAGE, C. 1971

Les bracelets de luxe romains et byzantins de IIe
ann VIe siècle étude de la forme et de la structure.
Cahiers Archéologues

MAJLÁTH Béla 1898

Ujabb alpiári leletekről. AÉ 18.257-265.

MARÁZ Borbála 1975

Gyoma-Egei halom. RégFüz 1/28.11.

MEGAY Géza 1952

Hun-germán sírleletek a Borsod megyei Szirma-
besenyőről. AÉ 39.132-134.

MÉSZÁROS Gyula 1970

A regölyi korai népvándorláskori fejedelmi sír.
AÉ 97.66-94.

NAGY Margit 1983

A gepidák kora /454-567/568./. Tárgyi hagyatékuk.
Szeged története 1. Szeged 154-161.

NEMESKÉRI János 1944-45

A gyöngyösapáti hunkori sír torzított koponyájá-
nak antropológiai vizsgálata. AÉ 5-6.303-311.

NEPPER Ibolya 1975

Prochorovkai temetkezési szokás nyomai Püspökla-
dány határában. DMÉ 271-290.

OLASZ Ernő 1962

Kardoskút-Kossuth TSZ Tégláégetője. RégFüz 1/15/42.

PÁLÓCZI-HORVÁTH András 1976

Késő szarmata sír Lászlófalván. Cumania 4.73-78.

PÁRDUCZ Mihály 1931

A nagy magyar Alföld római kori leletei.

Dolg VII.74-186.

1936

Római kori leletek Csongrádon. Dolg XII.52-70.

1937a

A hódmezővásárhelyi ref. gimn. régiséggyűjteménye.

Dolg XIII.133-174.

PÁRDUCZ Mihály 1937b

Ujabb jazig leletek Hódmezővásárhely határában.
Dolg 13.78-88.

1941

Szarmatakori kardok Szeged környékén. AE 3.111-118.

1942

Óskori és szarmatakori telep Hódmezővásárhely határában. Dolg 18.113-120.

1945

Deszk-újmajori szarmatakori temető. FA 5.74-79.

1949

Népvándorláskori ház Mohácson. AE 76.85-90.

1950

A szarmatakor emlékei Magyarországon. III.
ArchHung XXX.

1951

Szarmatakori leletek Klárafalváról. AE 78.24-25.

1957

Der Spätsarmatische Friedhof von Törökkanizsa.
MFME 93-107.

1958-59

Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon.
MFME 71-99.

1959

Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. Acta Arch XI.309-398.

1963

Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn.
StudArch I. Bp.

1968

Ujabb hunkori leletek Csongrád megyében.
MFME 27-33.

1972

Sarmatisches Gräberfeld aus der Hunnenzeit. Bugac-Pusztaháza. Cumania I.115-129.

PÁRDUCZ Mihály - KÖREK József 1946-48

German befolyás a Maros-Tisza-Körös szög késő-
szarmata emlékenyagában. AÉ 7-9.291-288.

PINTÉR Sándor 1887

Nógrádvidéki régészeti kutatásokról.
AÉ 7.429-430.

PUSZTAI Rezső 1966

A lébényi germán fejedelmi sír.
Arrabona 8.99-118.

REIZNER János 1903

Sasüllési és szőregi leletekről. AÉ XXIII.43-50.

ROSKA Márton 1930

Az érmihályfalvi germán sír. AÉ 44.229-233.

SALAMON Ágnes - BARKÓCZI László 1978

Régészeti adatok Pannonia későrómai periodizá-
ciójához. AÉ 105.189-205.

SALIN, Bernhard 1935

Die altgermanische Thierornamentik. Stockholm

SZABÓ János Győző 1966

Kál-Legelő, Kavicsbánya. RégFüz 1/20.65.,
uo. 1/21.48., uo. 1/25.46.

1975

Kisköre-Pap tanya. RégFüz 1/28.78-79.

SZABÓ Kálmán 1939

Jazyg-szarmata sírok Kecskemét környékén.
FolArch I-II.100-108.

SZENDREY Ákos 1928

A miszlai gót sírlelet. AÉ 23.387-388.

V. SZÉKELY György 1981

Kiskörös-Fekete halom. RégFüz 1/34.48.

H. TÓTH Elvira 1969

Kora bizánci üveg pohár egy szabadszállási magá-
nyos sírból. Kecskemét

H. TÓTH Elvira 1976

Kiskunfélegyháza-Kővágóéri dűlő. RégFüz 1/29.52.

1981

A Kecskemét-Sallai úti avar sírlelet.

SZMMÉ 11-33.

TÖMÖRKÉNY István 1902

Szegedi múzeum. Leletek a szegedi határban.

AE XXII.372-376.

1903

Ásatárokról a Kenyérváró dombon /Szeged-alsótanya-
központ/. AE 23.387-388.

1904

Oroszlámosi leletekről és ásatások a köröséri is-
kolánál. AE 24.263-271.

1905

Bilisicsi és egyéb újabb leletekről. AE 25.251-257.

1908

Leletek és ásatás Lelén. AE 28.268-270.

TÖRÖK Gyula 1961

Rómaiakori faházak nyomai Halimbán. FA XIII.63-73.

VADAY Andrea 1974-75

Ein "barbarisches" Skelettgrab von Zagyvarékas /Co-
mitat Szolnok/. MittArchInst 5.81-88.

1977

Tiszafüldvár-Téglagyár. RégFüz 1/30.31.

1978-79

Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós, Sur-
ján. MittArchInst 8/9.57-69., 309-324.

VADAY Andrea - VÖRÖS István 1979/80

Szarmata település Kunszentmártonban. SZMMÉ 117-139.

VARÁZSÉJI Gusztáv: 1881

A szeged-öthalmi őstelep és temető. AE 14.323-336

VÁRADY László 1961

Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. Bp.

VENEDIKOV, I. 1966

Les tresors d'art des terres bulgares. Sofia

VISY Zsolt 1981

5. századi sír Intercisában. AE 108.211-217.

VÖRÖS Gabriella 1981a

Későszarmata hunkori telep és temető Sándorfalva-Eperjesen. Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 25-31.

1981b

A Szeged-Csongrádi úti temető szarmatakori sírjai. JATE Ókortört. Tansz. 1981. Szeged

1983

A kései szarmaták korai germánok tárgyi hagyatéka. Szeged története 1. 134-145. Szeged

WERNER, Joachim 1956

Beiträge zur Archäologischen Attila-Reiches. München

ZALOTAY Elemér 1953

A prochorovkai temetkezési szokás nyomai az alföldi szarmatáknál. AE 80.63.

1954

(Orosháza-Orosházi tanyák vasútállomás. AE 81.76-77.)

ZALOTAY Elemér - OLASZ Ernő 1954

Orosháza-Orosházi tanyák vasútállomás. AE 81.77.

ZOLTAI Lajos 1941

Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. DissPann II.11.269-308.